

אבו בקר, ח' (2008). רווחה, מודרנה ומסורת: התמודדותן של נשים פלסטיניות בישראל עם שינויים במסגרת חייהן. בתוך ע' מנאע (עורך), *ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה* (עמ' 384-359). ירושלים: הקיבוץ המאוחד.

## רווחה, מודרנה ומסורת: התמודדותן של נשים פלסטיניות בישראל עם שינויים במסגרת חייהן

ח'אולה אבו-בקר

### מבוא

מאמר זה עוסק ברווחה הנפשית-חברתית<sup>1</sup> בחיי היומיום של נשים פלסטיניות בתוך ישראל,<sup>2</sup> ובוחר כיצד היא מושפעת מתהליכי המודרניזציה<sup>3</sup> העוברים על החברה הערבית. לצורך המחקר נעזרתי בעבודות של תלמידי מחקר שחקרו נושאים שונים הנוגעים לנשים ערביות ולמשפחותיהן. הנתונים והמסקנות מן העבודות האלה משמשים בסיס אמפירי לשרטוט תמונת חייהן המורכבת של נשים אלו. המחקרים מציירים תמונת עולם מורכב ומשתנה, שבתוכו מתמודדות הנשים עם מתחים רבים הנוצרים או מתעצמים עקב הפערים בין השינויים הטכנולוגיים-כלכליים לבין הערכים המסורתיים. מעקב אחר עולמן של הנשים חושף את מגוון הדרכים שבהן ביטויים של מודרניזציה משפיעים על הרווחה הנפשית-חברתית. גורמי המועקה הם תוצר ישיר של האופנים שבהם מתמודדת החברה הפלסטינית בישראל עם הפיתויים שאוצר בתוכו השינוי, ועם הכבלים שמשתה עליה המערכת הערכית המסורתית.

ההתמודדות עם הפרשנות הגברית, הדומיננטית כל כך בחברה הפלסטינית, למקום המורכב שבין ערכים מסורתיים לבין שינויים הנתפסים מודרניים, יוצרת מתחים רבים בחייהן של הנשים. הן נחשפות לרעיון השוויון, נמשכות לסיכוי לשפר את מעמדן החברתי-השכלתי-עסוקתי-פוליטי, אך בד בבד נתונות גם ללחצים ערכיים וחברתיים (Ingelhart and Baker 2000). הספרות העוסקת בשינויים תרבותיים אלו דנה רבות במודרניזציה ובהיקפה (ראו למשל Moghadam 1993), כשאלת גבולות הכוח ולעומתו הסוכנות

1. מאמר זה לא יעסוק בטיפול נפשי ועל כן לא יהיה שימוש במינוח מהתחום הטיפולי. המאמר יתמקד בחיפוש אחר קשר בין שינויים בחיי היומיום של נשים פלסטיניות שמקורם בתהליכי המודרניזציה, ובין תחושות רווחה או דחק.
2. אשתמש בהגדרה "פלסטיניות בתוך ישראל" כדי לתאר את ציבור הנשים שמאמר זה עוסק בהן. בחירה זו משקפת את השילוב בין צירים מרכזיים המשפיעים על מעמדן של ציבור זה (אזרחות, לאומיות, דתיות, כלכלה ופוליטיקה), ועקב כך על רווחתו. עבודות אחרות המצוטטות במאמר יגדירו אותן גם "ערביות" או "ערביות ישראליות". המונח "ערביות" בחלק אחר של הספרות המצוטטת מתייחס גם לנשים בעולם הערבי.
3. המחקר עוסק בייצוגים ובפרשנויות של המודרניזציה כפי שהם מתבטאים בחיי היומיום של נשים פלסטיניות בישראל. נשים אלו חוות שינויים אישיים, חברתיים ולאומיים – כגון הרחבת הנגישות להשכלה גבוהה ועבודה מחוץ לבית – המתפרשים לעתים קרובות כמתחים בין החברה, הנתפסת "מסורתית", לבין השינוי, הנתפס "מודרני".

(agency) המתאפשרת לנשים (Butler 1993; 1997), ולעתים אף ברומנטיזציה של ההתנגדות לכוחות המכפיפים אליהם נשים (Abu-Lughod 1990). המאמר בוחן את החוויה של הנשים הפלסטיניות בישראל הנתונות בתוך הקשרים מרוכבים אלו. בחינת החוויה שלהן מנקודת המבט של רוחה נפשית-חברתית מאפשרת לעמוד מקרוב הן על אסטרטגיות ההתמודדות שלהן והן על השלכותיהן הישירות על החוויה היומיומית שלהן. בחינת דפוסי ההתמודדות של הנשים הפלסטיניות מעידה על השתתפותן הפעילה בעיצובו של שינוי תרבותי משמעותי, ועל המחירים שהן משלמות ברווחתן הנפשית-חברתית. אף שהנשים מחליטות ופועלות על סמך שיקולים אינדיבידואליים, הרי הלכה למעשה הן מציגות שינוי חברתי בין גבולות המסורת. מן הבחינה התיאורטית יש בכך תשובה לסאבא מחמוד (Mahmood 2005, 17-21), המבקרת את ג'ודית בטר על שהיא רואה רק שתי דרכים להתמודדות של נשים: קונפורמיות או קונפליקט (Butler 1993; 1997). מאמר זה מראה כיצד, בפרקטיקה היומיומית שלהן, הנשים הפלסטיניות מצליחות לפרוץ את הדרכים הקונפורמיות בעלות הערכים והמבנים המסורתיים, ועם זאת אינן נופלות למלכודת הקונפליקט. הן מחפשות ומוצאות דרכים לשבור את הדיכטומיה הזאת, וכך בכך יוצרות מרחב שלישי, לפעמים רחב וגמיש דיו להכיל מגוון שלם של אסטרטגיות הסתגלות לשינויים העוברים על החברה הפלסטינית.

מעט מאוד פרסומים עסקו בנשים הפלסטיניות בישראל, וכיחוד בהיבט של רוחות הנפשית והחברתית. 33 עבודות מוסמך ועבודות דוקטור חקרו נושאים הנוגעים לאוכלוסיית נשים זו ולמשפחותיהן, הן במישורין והן בעקיפין. מתוכן בחרתי את 13 העבודות הרלוונטיות ביותר לנושא שלי, ומקרב מכלול הנושאים שהעבודות הללו עוסקות בהם, התמקדתי אך ורק בממצאים האמפיריים הנוגעים לרווחתן הנפשית והחברתית של הנשים. החלטתי לנהוג כך בשל דלות המחקרים האמפיריים אשר התפרסמו בנושא חיי היומיום של נשים פלסטיניות בתוך ישראל, והשתדלתי להרכיב תמונה שלמה ככל האפשר מהפסיפס של העבודות המעטות אשר עסקו בעבודה סוציאלית, סוציולוגיה, חינוך ופסיכולוגיה מן ההיבט של הרווחה הנפשית והחברתית של הנשים הפלסטיניות בישראל.

המאמר מציג שלושה טיעונים מרכזיים. הטיעון הראשון עומד על הקשר שבין דימויים של מודרניזציה ובין רוחה: תהליכים הנתפסים כתהליכים של מודרניזציה אינם מביאים עמם בהכרח שיפור ברווחה הנפשית-חברתית של הנשים הפלסטיניות. בהקשר זה יש לתת את הדעת על כמה עניינים: (א) בחייהן של נשים פלסטיניות מתרחשים תהליכי שינוי הקשורים בתפיסה של המודרניות, כמו למשל עלייה ברמת ההשכלה, בהשתתפות בשוק התעסוקה ובהשתתפות בפעילות פוליטית, וירידה בשיעור הילודה; (ב) למרות השיפור היחסי במעמד הנשים עדיין קיימת במשפחה ובחברה הפלסטינית חלוקת עבודה מסורתית, שנועדה לשמר את יחסי הכוחות ההיסטוריים ואת מטרותיהם; (ג) השינויים המרכזיים בחייהן של הנשים הפלסטיניות מתרחשים בתוך המבנה החברתי המסורתי. מכאן הטיעון המרכזי השני: חוסר ההלימה בין השינויים המתרחשים בחייהן של הנשים ובין היעדר שינוי מקביל בתרבות הגברית ובמוסדות החברה הפלסטינית, פוגם ברווחה הנפשית-חברתית של הנשים. עם זאת, הפער הזה שבין מערך ההזדמנויות הנפתח לפני הנשים הפלסטיניות ובין המבנים המסורתיים המוסיפים להיות הגמוניים, מתפקד כמין מעברת ניסויים חברתית. השינויים

הללו מאפשרים לנשים למקם את עצמן בעמדות שונות, לבחון את הרווח וההפסד שלהן בכל עמדה ולגלות את עצמן מחדש. אט אט, מתוך פשרות ודרך החלטות אישיות בכל מיני מצבים, הנשים מגדילות את מרחב הפעולה שלהן – ובה בעת שומרות על ערכי החברה ועל המוסדות ההגמוניים. והטיעון המרכזי השלישי: כל שיפור במעמד הנשים שמקורו באימוץ דימויי המודרניזציה מיטיב במידה ניכרת את רווחתם הנפשית-חברתית של גברים ערבים יחסית לרווחת הנשים. בעוד הנשים מקבלות עליהן תפקידים שעד כה היו שמורים לגברים בלבד, הגברים אינם מסייעים לנשים במטלות ה"נשיות" המסורתיות מחשש מפני תגובת החברה, ומצב זה משפר את רווחתם של הגברים.

השינויים בחייהן של הנשים הפלסטיניות עשויים להתפרש כחלק ממגמת המודרניזציה, שכן יש בהם מאפיינים הקשורים קשר הדוק לאופן שבו מתוארת המודרניות (Lerner 1958; Schramm 1964) (לדוגמה, העלייה ברמת ההשכלה ובהשתתפות בשוק התעסוקה ובחיים הפוליטיים והירידה בשיעור הילודה). לעתים קרובות המודרניזציה נתפסת גם כתהליך הנושא עמו רוחה נפשית-חברתית (Borrell et al. 2004). ואולם ניתוח היבטים של בריאות הנפש והסתגלות חברתית בחיי היומיום אצל נשים פלסטיניות מלמד דווקא על פגיעה ברווחתן הנפשית-חברתית. המודרניזציה כשלעצמה היא מושג מערבי, וייתכן ששינויים הנתפסים כקשורים בה מעוררים התנגדות תרבותית בקרב החברה הפלסטינית. אלא שהשימוש במושג מודרניזציה אין בו די להסביר את התמונה המורכבת של שינוי מסורת ושימור מסורת בחברות במזרח התיכון ובעולם השלישי. החברה הערבית אמנם עוברת שינויים טכנולוגיים וכלכליים, אך היא טרם הטמיעה אל תוך המבנה החברתי שלה עקרונות של צדק חברתי ושוויון מגדרי. בכל מדינות ערב יש פער בין עקרונות דתיים, המשמשים חוקה מחייבת, ובין עקרונות ונורמות חברתיות, הגוברים על הפרשנות הדתית. פער נוסף קיים בין חוקים אזרחיים, המעניקים יחס שווה לנשים ולגברים, ובין מנהגים מסורתיים, בשיתוף אקטיבי או פסיבי של בני החברה, המפלים נשים לרעה.

מטרתו של מאמר זה אינה לאבחן או לשפוט את מידת המודרניות של החברה הפלסטינית בישראל או את מידת ההתאמה של מושגי המודרניות לחברה הזאת, שכן אין בכך כדי לסייע לתיאור ולהבנה של חיי היומיום של הנשים הפלסטיניות והתמודדותן עם שינויים מבניים, חברתיים, ערכיים ותודעתיים. המאמר בוחן את תהליכי השינוי כפי שהם מתרחשים בפועל, ומתמקד באסטרטגיות של נשים המבקשות ליהנות מההזדמנויות לשיפור מעמדם מתוך איוון עדין בין הסיכוי לסיכון הנפשית-חברתי שהן מקבלות על עצמן.

### מושגי מודרניזציה וחייהן של נשים פלסטיניות בישראל – הערכה מחודשת

את השינויים במעמדם של הנשים הפלסטיניות יש להבין על רקע המתיחות בין עקרונות דתיים ובין תהליכים חברתיים. עקרונות האסלאם הם בעצם החוקה הקובעת את זכויותיהן החברתיות של הנשים (Abu-Lughod 1998; Golley 2004). ואולם בשעה שחוקי הדת ראו בשוויון מגדרי נושא של זכויות אדם ושל צדק חברתי, הנורמות החברתיות אפשרו לכל גבר לשלוט בכל אשה במשפחתו, ובכך פגעו במעמדם של הנשים והפלו אותן לרעה. בעוד

הקוראן שיפר את מעמדן של הנשים המוסלמיות, הוא העניק לגברים זכויות יתר כלכליות וסמכותיות (אבר-בקר 2001). זכויות אלו, נוסף על כיבושים צבאיים רצופים שהביאו לשינויים תרבותיים וכלכליים בחברה המוסלמית, העניקו לגיטימציה לשליטה מוחלטת של הגברים בחייהן של הנשים הערביות, בניגוד גמור לעקרונות הדתיים. שליטה פטריארכלית זו שוררת גם בקהילות נוצריות ודרוזיות בעולם הערבי.

המודרניזציה בעולם הערבי החלה עם הופעת הקולוניאליזם במזרח התיכון במהלך המאה ה-19. התנועה הפמיניסטית, אשר התעוררה לקראת סוף המאה ה-19, גונתה בעולם הערבי בפי הוגי דעות ואנשי דת בני התקופה כתנועה מערבית – תולדה של הקולוניאליזם (Golley 2004). ייסודן של תנועות נשים ראשונות במצרים, לבנון, סוריה, פלסטין ועיראק בידי משכילות בנות המעמד הגבוה אשר בהשכלתן ניכרה השפעה אירופית, השפיע על הפמיניזם הערבי ועל הנרטיב שלו (אבר-בקר 1998). המטרות של תנועות הנשים הערביות ותנועת "אל-תנוויר" ("ההארה"),<sup>4</sup> שבראשה עמדו הוגי דעות ואנשי דת ערבים, התמקדו בשלושה צירים קלאסיים: השכלה, תעסוקה והשתתפות פוליטית. תנועות הנשים והוגי הדעות האמינו שבכוחם של שלושת הצירים הללו לשנות את מעמדן של הנשים הערביות ולהוביל את החברות הערביות ממסורותיהן למודרניזציה.<sup>5</sup>

מחקרים על נשים פלסטיניות בתוך ישראל מצביעים על שינויים בגיל הנישואים, בשיעור הילודה, בתעסוקה ובהשתתפות בשוק העבודה, בהשתתפות בפוליטיקה המקומית והארצית, בבילוי הזמן הפנוי, ברמת ההשכלה ובאלימות בתוך המשפחה.<sup>6</sup> חאג' יחיא אבר-אחמד (2006) וחשיבון (1997) טוענים כי תהליכי המודרניזציה הם רב-ממדיים ובעלי אופי מבני וערכי, וניתנים ללמידה ולאומון. החוקים האזרחיים הנוגעים לרווחתן של נשים מצד אחד (חוק חינוך חובה חינוך, חוק הגבלת גיל הנישואים, חוק מגיעת אלימות במשפחה) והמגע הבין-תרבותי עם החברה היהודית מצד אחר, השפיעו על האצת תהליך המודרניזציה של החברה הערבית.<sup>7</sup> עם זאת, חלק ניכר מן התהליכים הללו אומצו ברמה הטכנית-ביצועית, אך לא הוטמעו אל תוך המבנה הערכי של החברה הערבית והתרבות הערבית. בלשונו של חאג' יחיא יש לראות בשינויים אלו שינויים סטטיסטיים, לא ערכיים (Haj-Yahia 1995). אפשר אפוא למדוד את השינויים באמצעות נתונים אמפיריים, אולם מאחר שלא חל בד בבד תהליך אינטנסיבי של שינוי תרבותי, כל השינויים הותאמו למבנה המסורתי ולא חוללו שינוי מהותי. אל-חאג' (Al-Haj 1987) טוען כי על אף העלייה בשיעורן של הנשים הערביות המשכילות בקרב האוכלוסייה, ואף שהן נהנות מדימוי עצמי גבוה יחסית, לא חל שיפור מהותי במעמדן בחברה או בתוך משפחותיהן. גם גורקין ועות'מאן (Gorkin and Othman 1996) טוענים כי ההשכלה האקדמית הגבירה את הרגשת הסמכות של הנשים אבל לא שינתה את מעמדן בחברה הרחבה. קמיליה בדר-עראף (1995) הגיעה לאותן מסקנות, ונוסף

4. תקופת הרנסנס הערבית אשר החלה במצרים בסוף המאה ה-19. עם מנהיגיה נמנו שיח' מוחמד עבד, שיח' ג'מאל אלדין אל-אפגאני, קאסם אמין ואחרים.
5. אבר-בקר 2001; Badran 1987; Abdel Kader 1987.
6. אביצור 1987; ג'ראסי 1991; חשיבון 1997; כבהה 2000; פטריס 2000; Lewin-Epstein and Semyonov 1992; Savaya and Malkinson 1997; Lavee and Katz 2003.
7. אל-חאג' 1983; אבר-בקר 1998; Abu-Baker 1985; Eisenstadt 1975.

על כך מצאה שהנשים המשכילות משפרות את מעמדן האישי אך אינן מובילות לשינוי חברתי. אף על פי כן אפשר לראות ניצנים של שינוי בתנאי חייהן המסורתיים של הנשים הערביות.

מחקרים רבים מציינים כי השינוי שחל בחייהן של נשים פלסטיניות בישראל בתחום המנהיגות, ההשכלה או התעסוקה נובע ממשפחתן הפרטית.<sup>8</sup> תמר שפירא (1999) בדקה את סיפוריהן האישיים של נשים מובילות במערכת החינוך הערבית בישראל. אחת המסקנות המרכזיות של המחקר היא שהחברה הערבית – מפקחים, מורים ומנהיגים פוליטיים ביישובים ערביים – חוסמת את דרכן של נשים משכילות ומעדיפה לקדם גברים משכילים לעמדות ניהול בכירות במערכת החינוך. במחקרה על נשים מובילות שינוי בבית הספר הערבי הסיקה שפירא כי "האישה הערבית עדיין שרויה בתוך מעגל הקסמים של השגיות נמוכה שבו היא משמרת את עצמה. פונקציונליזם סטריאוטיפי זה עובר מדור לדור בתקווה לפרוץ את המעגל" (שם, 13). ברלנתי ניקולא-עסאף מצאה שעמדותיהן של סטודנטיות ערביות ליברליות יותר משל סטודנטים ערבים באוניברסיטה. ואולם בנוגע לתפיסת תפקידי מגדר היא לא מצאה הבדל בין עמדותיהם של סטודנטים לאלה של סטודנטיות, אף שגברים ערבים הביעו עמדות מתירניות יותר מנשים ערביות (ניקולא-עסאף 2003).

מתברר אפוא כי נשים פלסטיניות עדיין אינן מגיעות למשרות בכירות במערכת החינוך, ובכל זאת, כדי שמצב זה יישמר יש צורך לחסום את דרכן. הממסד הגברי מודע לעלייה בכוחן של נשים סוכנות שינוי ונאלץ להתמודד עם עוד ועוד מועמדות לתפקידים בכירים. עד כה, כדי למנוע את הנשים הללו מלהגיע למעמד שווה לגבר, ננקטו דרכים מסורתיות – לפעמים בהסוואה מודרנית כמו מכרזים תפוזים. לעומת זאת, הליברליות של נשים – ממושטרת ומדוכאת ככל שתהיה – מתחילה להשפיע על האופן שבו נשים מדמיינות לעצמן את עתידן, גם אם העתיד הזה עדיין אינו בר-מימוש.

## השתקפות מצב הנשים בעבודות מחקר

### א. תפקידים מגדריים ומודרניזציה

עבודת המחקר של סנאא חשיבון (1997) בחנה את תיאוריית המודרניזציה על רקע השינויים שחלו במעמדה של האשה הערבייה במשפחה ובחברה הערבית. חשיבון טוענת כי מסקירת הספרות שעסקה בנשים ערביות לא עולות בבירור ההשלכות של השינויים בחייהן של נשים ערביות על מעמדה של האשה – בייחוד בנוגע למשפחה ולחיי היומיום. חשיבון בדקה את ההשפעה של המגע הבין-תרבותי עם החברה היהודית על שינוי מעמדה של האשה הערבייה (נוצרית ומוסלמית, עירונית וכפרית). החוקרת התייחסה להשכלה וליציאת נשים לעבודה שכירה כמשאבים אישיים של האשה (שם, 22). חשיבון גילתה כי לעומת נשים בנצרת ובחיפה – נשים בכפר מנדא ובאום אל-פחם נישאות בגיל צעיר יותר, יולדות יותר ילדים,

8. אבר-בקר 1998; שפירא 1999; ניקולא-עסאף 2003.

הן דתיות יותר, השכלתן נמוכה יותר, השתתפותן בכוח העבודה נמוכה יותר ורובן עקרות בית חסרות מקצוע (שם, 30). חלוקת העבודה במשפחה בכל היישובים היתה על-מסורתית. ועם זאת, ככל שהיישוב מסורתי יותר כך הרווחה הנפשית נמוכה יותר ואיכות הנישואים גבוהה יותר (שם, 41-43). חשיכון בדקה גם את איכות הנישואים באמצעות בדיקת ההסכמה וההתאמה בין בני הזוג ושיעור הרצון הזוגית, ומצאה שאלו יורדות ככל שהקהילה מודרנית יותר. החוקרת מצאה כי ככל שהקהילה מסורתית יותר (כמו למשל בכפר מנדא), וככל שהאשה מבצעת יותר תפקידים נשיים והגבר מבצע יותר תפקידים גבריים, רווחתה הנפשית של האשה יורדת. מבחינת שביעות רצון מהקשר הזוגי, החוקרת מצאה שהנשים המסורתיות מרוצות מנישואיהן ומחלוקת הכוח והתפקידים בינן ובין בעליהן, ואילו הנשים המשכילות והנשים העובדות מרוצות פחות מהנישואים, אבל מפני שהן מרוצות מהישגיהן הן נהנות מרמה גבוהה של רווחה פסיכולוגית (שם, 48-50). חשיכון מסכמת את תוצאותיה:

נמצאו קשרים בין המשאבים ליחסי הכוח ולחלוקת התפקידים, באופן שמשאבים רבים יותר מתקשרים עם שוויוניות רבה יותר. אולם, המשאבים, יחסי הכוח, וחלוקת התפקידים אינם קשורים לרווחה הפסיכולוגית ולאיכות הנישואים של הנשים. ...מידת המסורתיות והמודרניות של הקהילה משפיעה על מידת השוויוניות בחלוקת התפקידים במשפחה (שם, 50-52).

החוקרת הסיקה שממצאי המחקר לא איששו את הטענות של תיאוריית ההוגנות הנובעת מתיאוריית החליפין. תיאוריה זו טוענת כי תחושת אושר בחיי בני הזוג נובעת מתחושת שוויוניות בקשר ביניהם: אשה הנהנית מתמיכתו של בן זוגה תרגיש שוויוניות ובתמורה תתרום לאיכותו של הקשר. אלא שהממצאים הראו שדווקא בקהילות המסורתיות, שבהן חלוקת התפקידים היא מגדרית, נשים הביעו שביעות רצון גבוהה יותר מנישואיהן. חשיכון הציעה לבדוק תוצאה של שילוב תשובות כדי למצוא הסבר לעובדה שלנשות כפר מנדא איכות הנישואים הגבוהה ביותר ואילו נשות חיפה הן המרוצות פחות מנישואיהן (שם, 54). ההשערה של המודרניזציה אוששה במחקרה של חשיכון, ובמידת מה גם בנוגע לרווחה הנפשית של נשים – אך הופרכה בנוגע לאיכות הנישואים (שם, 43). חשיכון מצאה כי החיים העירוניים והמגע הבין-תרבותי משפיעים על הרגשת הרווחה של נשים. המחקר הצביע על רווחה נפשית נמוכה בקרב נשים מסורתיות בשל סיבות הקשורות למסורת, ורווחה נפשית נמוכה בקרב נשים עירוניות בשל חוסר שביעות רצון מהזוגיות. עוד מצאה החוקרת, כי ככל שעלתה השכלתה של האשה היא דיווחה על רווחה נפשית גבוהה יותר (שם, 48).

הקשר המורכב בין רווחה נפשית לבין שביעות רצון מנישואים ובין רווחה נפשית לבין אופי יישוב המגורים מזמין פרשנות כפולה: זו נוגעת לעצם הסתירה שבמצאים, וזו – לדרכי ההתמודדות של נשים בתוך המסגרת המסורתית.

אפשר להסביר את הקשר בין רווחה לאופי היישוב בכך שנשים מסורתיות, ובייחוד אלה שמתגוררות בכפר, אינן משכילות ואינן עובדות מחוץ לביתהן. הללו אימצו להן את עקרונות חלוקת העבודה המגדרית וממלאות את התפקיד המסורתי המצופה מהן ללא ציפיות אחרות וללא ויכוח בנוגע לחלוקת התפקידים המגדרית המסורתית. הן מבצעות את

תפקידיהן כרעיות, כאמהות וכעקרות בית, ותומכות בבעלים המפרנסים. חלוקה ברורה זו יש בה כדי לסייע לשמירה על איכות הקשר הזוגי בעל המאפיינים המסורתיים. עם זאת יש לזכור כי שביעות רצון מן הזוגיות בקרב נשים מכפרים מסורתיים אין פירושה רווחה נפשית לנשים אלו, כפי שעולה מתוצאות מחקרה של חשיכון.

שיעור הנשים בעלות תואר ראשון ושני במדגם היה 2.6% מקרב נשים מוסלמיות ו-11.8% מקרב נשים נוצריות. שיעור המוסלמיות שיצאו לעבודה שכירה היה 28% לעומת 60% מהנוצריות. מכאן אפשר להסיק ששיעור הנשים החשות כי משאביהן האישיים עוזרים להן להשיג רווחה נפשית הוא מן הסתם נמוך מאוד יחסית.

ואולם מחקרה של חשיכון פותח בפנינו צוהר אל מערכת איוונים בין רווחים למחירים שבתוכה מתפקדות הנשים. המפה ברורה: מסורתיות מניבה יותר סיפוק מחיי הנישואים ופחות רווחה נפשית.

במשולש הכוחות מסורתיות-חיי נישואים-רווחה נפשית, נתון היום בידי הנשים מעט יותר חופש מבעבר. עצם קיומה של האפשרות ללמוד או לעבוד מחוץ לבית – קשה ליישום ככל שתהיה – מרחיב את מגוון אפשרויות הבחירה העומד בפני הנשים, ומאפשר להן לדמיין לעצמן עתיד שונה משל אמותיהן. בבוחן את הקודקוד החשוב להן – ברורים גם המחירים שיהיה עליהן לשלם. הבחירה קשה, ושום אפשרות אינה מביאה עמה רווחה נפשית-חברתית מספקת.

מחקרו של עארף עלי על משפחות דרוזיות משקף גם הוא את מערכת האיוונים שנשים מתפקדות בתוכה ואת האפשרויות העומדות בפניהן. עלי מצא כי זוגות מרווחים על איכות נישואים גבוהה "כאשר חלוקת התפקידים שוויונית במימדים בהם האשה מבצעת בדרך כלל את מרביתם, כמו: עבודות בתוך הבית וטיפול בילדים" (עלי, 1997, 70). ממצא מעניין נוסף הוא שאיכות הנישואים עולה גם כאשר שני בני הזוג עובדים מחוץ לבית – תפקיד שבעבר היה שמור לגברים בלבד (שם, 70). החוקר מצא אצל הנחקרות פער בין האידיאלולוגיה לבין הביצוע בחלוקת התפקידים המגדריים בתוך הבית ומחוץ לו. כל הנחקרות רצו שינויים שיביאו לשוויון בין המינים, אך התקשו לשנות ממנהגן המסורתי (שם, 76). ממצאי המחקר מצביעים על כך שבמשפחה הדרוזית "המילה האחרונה" היא של הבעל – מה שמלמד על מאזן הכוחות בחברה (שם, 80). נשים דרוזיות קיבלו על עצמן לצאת לעבודה מחוץ לבית – תפקיד שבעבר היה שמור כאמור לגברים בלבד, ובה בעת המשיכו לבצע את כל המטלות המסורתיות בתוך הבית על אף שהן מאמינות שהגברים צריכים לחלוק עמן את הנטל הזה. התוצאה היתה שרווחתם של הגברים הדרוזים השתפרה לאין ערוך, מפני שנשותיהם לקחו מהם חלק מהמטלות אך לא דרשו מהם להוסיף בתמורה מטלות מסורתיות "נשיות". עקב כך, נשים משכילות העובדות מחוץ לבית חוות דילמה בנוגע למודרניזציה ורווחה. עלי ציטט את מחקרו של רודמן משנת 1967 ואת מחקרו של כץ משנת 1982, שבהם נטען כי קיימת אינטראקציה בין המשאבים בחברה ובין הנורמות המשפיעות על מאזן הכוחות בין בני זוג במשפחה. לטענתם, כאשר שינויים חברתיים אינם מושרשים דיים, ייטה מאזן הכוחות לכיוון המסורתי, שבו הגברים הם הדומיננטיים.

בחירתן של נשים כפופה אפוא לנורמות מסורתיות ולכוחם של הגברים בחייהן, אך הן כבר מצליחות לדמיין את עצמן במצבים אחרים. מחקר על גורמים בקשר הזוגי והמשפחתי

המשפיעים על החלטותיהן של נשים עובדות בנוגע לקריירה (Abu-Baker 2003), הצביע על ההשפעה הדיאלקטית בין ההתפתחות בעבודה השכירה ובין איכותו של הקשר הזוגי, כולל תחושת רווחה ושוויוניות מגדרית. היעדר חלוקה מגדרית חדשה והמשך השליטה המסורתית של הבעל על החלטותיה של האשה הביאו אפוא לתחושת דחק וחוסר רווחה בקרב נשים, ובמובנים רבים החזירו אותן מרחק רב לאחר: נשים רבות החליטו לבלום את התפתחות הקריירה שלהן, לצמצם את אחוז משרתן ולשנות את סדר העדיפות בחייהן, כך שגידול הילדים והטיפול בבית קיבלו את העדיפות הגבוהה ביותר והעבודה השכירה נעשתה גורם שניוני בחייהן.

מתוך הפרספקטיבה של אפשרויות ואסטרטגיות התמודדות, מצטיירת כאן תמונה של התנסות במגוון דרכים לשיפור סיכויי החיים של נשים. הן כבר חושבות על חלוקת עבודה שוויונית, יוצאות ללימודים, עובדות מחוץ לבית ומפתחות שאיפות מקצועיות. המחקרים מראים כי החלטות אלו מוליכות לתחושת דחק ובמקרים רבים אף לחזרה הביתה, וייתכן שבטווח הזמן הקצר מידת התסכול של הנשים גדלה; עם זאת, הן מנהלות משא ומתן עם עצמן, עם המסורת ועם הגברים בחייהן. הן מתחילות להניע תהליכים כתוך המבנים המסורתיים המבקשים להישאר קבועים, הן כבר חושבות אחרת מאמותיהן, ומשמשות מודל שונה לבנותיהן.

חוקרים רבים משתמשים במושגי המודרניזציה במחקריהם על החברה הערבית, אף שמושגים אלו אינם מיטיבים להסביר את התהליכים העוברים על חברה מסורתית כמו החברה הפלסטינית בישראל. לאור זאת אבחן כאן כמה מחקרים העושים שימוש במושגי המודרניזציה להבנת השינויים בחייהן של הנשים הפלסטיניות בישראל. השימוש במושגים אלו – לצד ציפייה לשיפור רווחתן של הנשים – יוצר פרדוקסים שלא קל ליישבם, המפרקים את מושג המודרניזציה מבפנים. אולם אם נתמקד בניתוח מבני ונפתח את פרשנות האסטרטגיות, נקבל תמונה דינמית וניטיב להבין את דרכי ההתמודדות של הנשים עם השינויים וההזדמנויות הנקרות בדרכן.

עמליה סער (1993) חקרה נשים ערביות-נוצריות בחיפה. על פי תיאוריית המודרניזציה, אפשר היה לצפות שנשים נוצריות תושבות העיר ידווחו על תחושת רווחה גבוהה יחסית. אלא שסער גילתה כי הנשים שנחקרו אינן שוות לגברים לא במעמדן ולא באפשרויות הפתוחות לפניהן. ההזדמנויות החדשות שנפתחו לפניהן נחסמו פעמים רבות הן עקב הפחתה מחשיבות תרומת ההכנסה של האשה יחסית להכנסתו הגבוהה של הבעל, והן בשל חובות מסורתיות שלא השתנו למרות ההשכלה והתעסוקה של האשה (כגון חובתה לטפל בתינוקות ולדאוג לחינוך ילדיה ואחרייתה הכלעדית על התזונה ואחזקת הבית). סער מסבירה את הממצאים האלה במורכבות תהליך הטמעת השינויים בתרבות (שם, 103).

למרות ה"מודרניות" היחסית של האוכלוסייה הערבית הנוצרית בחיפה, המחקר לא שיקף עקרונות של שוויון מגדרי. לדוגמה, שיעור הנשים הערביות-נוצריות העובדות מחוץ לבית עולה במידה ניכרת ככל שעולה השכלתן. עם זה, במשפחות שבהן הגבר עצמאי תיתכן בהחלט ירידה בחשיבות היחסית של משכורת האשה ככל שההכנסה של הבעל גבוהה יותר (שם, 119). עוד מצאה סער כי יציאתן של נשים לעבודה בחיפה עדיין נתפסת כזכות-יתר, ומצריכה היתר מיוחד מן הגבר. ההיתר מותנה בכך שעבודתן של הנשים בחוץ לא תפגע

בתפקוד הבית ובגידול הילדים. סער הביאה דוגמאות רבות למצבים יומיומיים המשקפים מועקה מכפל התפקיד של נשים בשעה שגברים קיבלו זכות לנוח, להתאוורר ולאגור אנרגיות לאחר סיום יום עבודה. לדוגמה:

כל הנשים עמן שוחחתי אחראיות על הניקיון בביתן. ...אצל אף אחת מן המשפחות שהכרתי אין עוזרת בית, להוציא משפחה אחת עשירה שיש לה משרתים שמנקים, מבשלים ונוהגים. נשים מנקות את ביתן בין אם הן גרות בעיר התחתית או במעלה רחוב עבאס, בין אם הן עובדות גם בחוץ כמנקות, או שהן עובדות כמורות, כפקידות וכד', בין אם השכלתן יסודית או למטה מזה, ובין אם הן בעלות תואר שני ושלישי... הבנות עוזרות כאשר הן גדלות... בנים לא לומדים לנקות או לסדר. מספר פעמים נתקלתי במצב בו האם והבנות עסקו בניקיון הבית והבן (או הבעל אם היה בבית) שכבו על הספה או המיטה וקראו, ראו טלוויזיה, אכלו או ארחו חברים (שם, 97-98).

סער מסכמת את תהליך המודרניזציה בהשקעה של הנשים בהשכלה ובכוננותן להשתלב בעבודה שכירה מחוץ לביתן. לא דווח על תהליך מקביל של שינוי עמדות או דרכי פעולה בקרב גברים. כלומר, גם גברים אשר השכלתם היתה נמוכה מזו של נשותיהם המשיכו לשלוט בהחלטותיהן, בסדר יומן ובהכנסתן, והשפיעו על רווחתן הנפשית. בדיקת עמדותיהם של גברים בנושא שוויון עם נשותיהם הראתה כי גברים ערבים משכילים (נוצרים ומוסלמים) מעדיפים להתחתן עם נשים צעירות ומשכילות פחות מהם, כדי לשלוט בהן ו"לגדל אותן", כדבריה של אחת המרואיינות (שם, 143).

במשפחות שבהן האשה עובדת מחוץ לבית, בהיעדר כללים ברורים המאפשרים לנכות את עלויות הטיפול בילדים מן ההכנסה הכוללת של המשפחה, ובשל תפיסה מסורתית של תפקידן – הנשים נאלצות לשלם את כל העלויות מהכנסתן החודשית. כך נמצא כי בחברה הערבית, הענייה ממילא, התרומה הכלכלית של תעסוקת נשים נשקלת כמשכורת פחות עלויות הטיפול בילדים.

מחקרה של קתי ג'רג'ורה (1982) על נשים מוסלמיות בנצרת משקף מציאות דומה. נשים מכל הקשת החברתית – בעלות רמות שונות של השכלה, עקרות בית ונשים שעובדות מחוץ לבית – דיווחו כי מחד גיסא הן לבדן אחראיות על ניהול משק הבית, ומאידך גיסא הן חייבות לקבל אישור לפני היציאה מהבית ולפני שהן יוצרות קשר עם כל גורם מחוץ לבית. ג'רג'ורה מצאה עוד כי דומיננטיות פטריארכלית בתהליך הסוציאליזציה של נשים ערביות גורמת להן הרגשת ניכור. נוסף על כך היא טוענת כי בשל הלחצים הכפולים שחוות נשים בעלות כפל תפקיד, תחושת הניכור בקרבן רבה יותר מבקרב עקרות בית.

מסקנות דומות לאלו של סער ושל ג'רג'ורה מתגלות גם במחקרה של רות ארגיל, שבו היא ניתחה כתבות על נשים ונערות ערביות שהתפרסמו בישראל בכתבי עת שונים בשפה הערבית בין השנים 1964-1990 (פרסומים של ארגון "תנ"ך", כתבי עת של נשים וכתבי עת לנוער). במחקרה מצאה ארגיל כי המשותף לכל הנשים שהתאיינו לכתבות השונות הוא תלונתן כי הדרישה מצד הגברים שיטפלו לבדן במשק הבית ובילדים לצד העבודה מחוץ לבית (כפל תפקיד) אינה משאירה בידיהן פנאי לעצמן (ארגיל, 1992, 11-16). אפשר להסיק אפוא כי עצם הדרישה הזאת חיזקה עוד יותר את חלוקת התפקידים המסורתית, שכן הנשים העובדות גייסו נשים אחרות מהקהילה לעזרה בשמרטפות, בבישול ובשאר מלאכות הבית.

העזרה מתקבלת מהאם, מהחמות, מהאחות או מהשכנה (שם, 104). ממצא זה מראה כי אימוצו של תהליך המודרניזציה על ידי קבוצת נשים מסוימת אינו תורם להרחבת מגמת המודרניזציה, אלא דווקא לחידושם של תפקידים חברתיים מסורתיים. הנשים העובדות משמשות שלא בטובתן סוכנות משנה של הגברים, ומביאות למיסוד מסורתיותן של נשים אחרות.

עם זאת, יש לתת את הדעת על כך שנוצרת כאן שכבה דקה של נשים המייצרות מודלים להרחבת האפשרויות הפתוחות לפנייהן ולשיפור מעמדן. הן רוכשות השכלה ויוצאות לעבוד לפחות למשך זמן מה. הן אינן מבקשות לנתן מסגרות קיימות, אך אינן מפסיקות לחפש דרכים להרחיב את גבולות תפקידיהן. כשגובר המתח מכפל התפקיד הן עשויות לשוב הביתה, צעד שיביא עמו ירידה ברווחתן הנפשית-חברתית. עם זה, כל אחת מהן תורמת לתהליך של שינוי, שאת תוצאותיו קשה לשער היום.

רודינה ג'ראיסי (1991) חקרה את דרכי ההתמודדות של האם הערבייה העובדת. אוכלוסיית המחקר שלה כללה 140 נשים נשואות מהעיר נצרת, אמהות לילד אחד לפחות, העובדות בעבודות מגוונות מחוץ לבית. המרואיינות דיווחו כי כפל התפקיד גורם להן מתח. 55.7% מהן אמרו כי כאשר אין הן מצליחות לעמוד בדרישות של התפקידים השונים הן חשות במתח במידה רבה (שם, 33). בנייתן הממצאים הסתמכה ג'ראיסי על תיאוריית כפל התפקיד (Goode 1960; Slater 1963).

ג'ראיסי מתארת את הדרכים שבהן הביעו המרואיינות את המתח שלהן:

הן מסתירות בדרך כלל את המתח ומנסות לתפקד בצורה רגילה, אחרות ציינו שהן משקיעות יותר בעבודה כדי לנסות ולשכוח. אחרות ציינו שהמתח מתבטא בוגטילציה עם חכרות בעבודה ואילו אחרות ציינו שהן פחות מדברות ומעדיפות להתבודד. מאלה אשר התייחסו לקטגוריות התשובה, 33 ציינו ירידה בתפוקה או ירידה באיכות העבודה כביטויים למתח (שם, 34).

כדי לפתור את בעיית המתח שגורם כפל התפקיד, נשים פונות אל בעליהן בבקשת עזרה בתחומים הבאים: 0.8% מבקשות תמיכה כלכלית, 9.9% תמיכה רגשית, 5.3% עזרה בעבודות הבית, 39% מבקשות עזרה בטיפול בילדים, ו-67.4% מבקשות עזרה בקניות (שם, 35). נמצא אפוא כי כאשר שני בני הזוג עובדים מחוץ לבית, הנשים כמעט לא מבקשות תמיכה כלכלית או רגשית או עזרה בעבודות הבית; רוב העזרה שהן מבקשות נוגעת לטיפול בילדים ולקניות, ועל פי רוב הגברים נענים לבקשותיה. עוד מצאה ג'ראיסי כי הנשים העובדות מבקשות בדרך כלל את עזרתה של משפחת המוצא שלהן וממעטות לפנות אל משפחת הבעל. המשפחה המורחבת עוזרת על פי רוב בגידול ילדים לפני גיל הגן, כדי לחסוך בהוצאות. 13.7% מהמרואיינות העסיקו עוזרת בית. 30% מהנשים טענו שאינן מעסיקות עוזרת בית בגלל העלות הגבוהה (שם, 40). למרות הקשיים הכרוכים בכפל התפקיד, רוב הנשים ראו כמשפחה עם ארבעה ילדים דגם אידיאלי. גם כאן אפשר לפרש את הממצאים כחיפוש מתמיד אחר האיזון בין הדרישות המסורתיות מנשים לבין שאיפותיהן החדשות.

ג'ראיסי מציינת כי במחקרה נמצאו ממצאים סותרים, שהוליקו למסקנות סותרות: רוב המרואיינות דיווחו כי העבודה מחוץ לבית לא פגעה בחיי הנישואים שלהן, לא בניהול משק

הבית ובוודאי לא בטיפול בילדים; עם זאת הן דיווחו על תחושת מתח שגורם כפל התפקיד (שם, 68). נראה כי כפל התפקיד גורם מתח בקרב אמהות עובדות, אך בה בעת הוא מעורר תחושה של הצלחה והעשרה בגין עצם התעסוקה, חברת העמיתים, החיים החברתיים המתפתחים במקום העבודה וחיוזוק הערך העצמי והמימוש העצמי. ממצאים סותרים דווחו גם בכל הקשור לעזרה של הבעל. ג'ראיסי מצאה הברלים בתפיסת החברה הערבית בנוגע לחלוקת התפקידים בין המינים, שבאו בעקבות יציאת האשה לעבודה: 93.6% מהמרואיינות אמרו שהן מבקשות את עזרת הבעל, ורק 70.7% מהן מבקשות את עזרתה של משפחת המוצא (שם, 69). ג'ראיסי דיווחה כי הממצאים הראו שככל שהעזרה הפיזית היא בעלת תדמית "נשית" יותר, כך פוחתת העזרה מן הבעל (שם, 72).

אחד הממצאים שהצביעו על חוסר שוויון מגדרי בין נשים לגברים הוא שאמהות עובדות מקבלות החלטות לגבי צמצום משרתן בהתאם למידת החשיבות של תפקידן בבית ובמשפחה לעומת תפקידיהן האחרים. מנהלות נוטות יותר מאחרות לצמצם את היקף תעסוקתן, ואחריהן באות רכזות הפרויקטים. ממצא זה עולה בקנה אחד עם המסקנה שלפיה אמהות ערביות עובדות עדיין מעדיפות את תפקידן כאמהות, עקרות בית ורעיות על פני תפקידן בעבודה (שם, 72). נוסף על כך דיווחו המרואיינות כי הן ממשיכות לבקש עזרה מהבעל, בייחוד בשנים הראשונות לנישואים. תמונה זו משקפת חלוקה לא שוויונית של האחריות בניהול משק הבית, ומעידה על חלוקת תפקידים מסורתית שבה הנשים הן המופקדות על הבית ומשום כך הן אלו שצריכות לבקש עזרה – והגברים מחליטים אם להיענות אם לאו.

סביר להניח שהציפיות של המרואיינות של ג'ראיסי בנוגע לתרומת הבעל למטלות בבית ולגידול הילדים הן מסורתיות, ועל כן הוקירו והעריכו כל היענות שלו למתן "עזרה" וראו בה מעין שותפות בחלוקת תפקידים. את התייחסותה לנקודה זו מסכמת ג'ראיסי בהערה "עם זה יש בכניסתו של הבעל ולו בסיוע זה התקדמות רבה בתפיסתו לגבי אחריותו למטלות המשפחתיות" (שם, 73). ג'ראיסי לא קשרה בין ממצאים אחרים שעלו במחקרה בנושאי הרגשת דחק, כפל תפקיד ורווחה נמוכה של נשים עובדות ובין הציפיות של נשים מהזוגיות, שיתוף בהורות וחלוקת תפקידים שוויונית. יתר על כן, ג'ראיסי הסיקה כי הנתונים שלה משקפים את היחלשותה של המשפחה המורחבת והתחזקותה של המשפחה הגרעינית – על אף הממצאים שלפיהם נשים עובדות (משכילות, מודרניות, עירוניות) מקבלות עזרה לא מבטלת ממשפחת המוצא שלהן (הוריהן ואחיותיהן/אחיהן) ומהורי הבעל ואחיותיו/אחיו. ממחקרה של ג'ראיסי אפשר אפוא ללמוד כי בנוגע לכפל תפקידן של נשים (עירוניות, עובדות שכירות/עצמאיות, עקרות בית, אמהות, רעיות) פיתחה החברה גישה מקסימליסטית, בעוד שבנוגע לכפל תפקידן של הגבר הגישה היא מינימליסטית: כל השקעה שלו במטלות הבית או בגידול הילדים – מזערית ככל שתהיה – תוערך מאוד ותתרום לשיפור הרווחה הנפשית של אשתו כרעיה וכאם. בנוגע לתכנון המשפחה התברר כי נשים צעירות נוטות לתכנן את משפחתן, וככל שמספר הילדים היה גדול יותר כך נטתה האשה פחות לתכנן את משפחתה; אצל הגברים לא נמצא קשר בין תכנון המשפחה לבין גובה ההכנסה של הבעל, אך לעיסוקן ולמעמדן בעבודה היתה השפעה חיובית על תכנון המשפחה. המרואיינות דאגו להבליט את הציפיות המגדריות מהן: הצלחה במילוי תפקידן כרעיות

וכמנהלות משק הבית והצלחה בגידול הילדים. היות שהאלטרואיזם הוא ערך נעלה בתהליך הסוציאליזציה של נשים ערביות (Mernissi 1996), רבות מן המרואיינות ראו בערך הזה התנהגות חברתית רצויה ומקובלת. המרואיינות לא ייחסו חשיבות רבה להשפעה האפשרית של ריבוי מטלות והיעדר פנאי על מצבן הנפשי. עניין זה מצביע על מילוי אחר הציפייה החברתית מהן בעת הריאיון, ובה בעת משמש עדות מכרעת שכפל התפקיד בחייהן הוא גורם מרכזי בשחיקתן הנפשית. ניכרת כאן גם המיומנות שנשים מפתחות כתנאי כפל התפקיד: הן נעשות מיומנות במעבר בין הקשרים שונים ובניהול זהויותיהן בהקשרים השונים, ובניצול מיטבי של המשאבים העומדים לרשותן.

אפשר לשער כי בשל היעדר פרויקטים או מוסדות לתמיכה בנשים עובדות (מעונות יום מסובסדים, מסעדות ביתיות במחירים נמוכים, יום חינוך ארוך, מפעל הזנה לילדים וכדומה) בחברה ענייה כמו החברה הפלסטינית בישראל, הדרך היחידה לסבסד את העלות הגבוהה הכרוכה ביציאתן של נשים לעבודה מחוץ לבית היא שימוש בכוח העבודה הזול (כמעט חנים) של נשים אחרות במשפחה או בקהילה. משפחות המוצא מתגייסות, מתוך אסטרטגיה כלכלית, לתמוך בתפקוד היומי של המשפחה הגרעינית, ובכך בעצם המשפחה המורחבת מעניקה את זכות הקיום למשפחה הגרעינית. פעולתו של הצעד הזה כפולה: הוא מחזק את המשפחה המורחבת ובונה מחדש את תפקידיה המסורתיים, ועם זאת מאפשר למשהו חדש להתחולל בחברה הערבית. המשפחה המורחבת, ובעיקר דור האמהות של הנשים העובדות, מובנית מחדש כמשפחה מסורתית, ובכך מעניקה למשפחה הגרעינית סיכוי להיות מובנית מחדש כמשפחה מודרנית יותר.

רבות מהנשים חוזרות הביתה בסופו של דבר. כפל התפקיד ותחושת חוסר הרווחה הנפשית המתלווה אליו, הביאו לכך ש-68.6% מהנשים צמצמו בשלב מסוים את אחוז המשרה שלהן. כתוצאה ישירה של צמצום המשרה הואט הקידום המקצועי ועבודתן נתפסה כמקור הכנסה ולא כקריירה (Abu-Baker 2003). נשים העובדות מחוץ לבית ממשיכות לתמוך בין הערכים השולטים בחייהן. רבות מהן דיווחו שהן מוותרות על ימי עבודה, ימי עיון וטיולים בהתאם לנסיבות בחייהן האישיים (מחלות הילדים, מבחנים וכדומה) (שם, 50). נשים אלו דיווחו כי האבות אינם מקבלים עליהם שום אחריות, ולו חלקית ביותר, במצבים אלו. הבנה עמוקה של מסגרת האפשרויות מביאה את הנשים להשתמש במה שאפשרי מבחינתן: ויתור על ימי עבודה, בקשת עזרה מנשים אחרות ולעתים גם מהבעל. הציפייה החברתית לתמיכה של נשים בנשים העובדות מחוץ לבית בולטת ביתר שאת במשפחות עם ילדים בעלי צרכים מיוחדים. מחקרה של שאדן יעקוב עבוד הצביע על תחושת דחק גבוהה של אמהות לילדים כאלה, כאשר גורם התמיכה המרכזי והחשוב ביותר מבחינתן הוא קבוצת הנשים המתגייסות באופן בלתי פורמלי לתמיכה יומיומית ולטווח הארוך באשה וכמשפחתה, אגב היעדרות תפקודית של האב. היערכות המשפחה המורחבת לתמיכה באם לילד בעל צרכים מיוחדים מגבירה את הפונקציונליות והמבניות של המשפחה המורחבת ואת מרחב התפקוד של האם, אך בו בזמן מפחיתה את העצמאות של האשה ושל המשפחה הגרעינית. עבוד מצאה כי התמיכה הבלתי פורמלית – ובעיקר תמיכת המשפחה המורחבת – חיונית מאוד לרווחת האם (עבוד 2002). גם כאן אפוא מתנהל משא ומתן בין נשים לנשים – שעיקרו תמיכה תמורת הפחתת העצמאות והגברת הרווחה הנפשית. האשה

הערבייה ניכרת שוב ביכולתה לנהל את המשאבים העומדים לרשותה בתוך מסגרות שהחברה כופה עליה.

### ב. השכלה, פריון וכבוד המשפחה כאמצעי שליטה

נשים ערביות המבקשות לרכוש השכלה מתמודדות בין השאר עם הירידה בסיכוייהן להינשא. אפשר לראות בכך מנגנון בולם מודרניזציה. על פי תיאוריה של סער (1993), המנגנון הזה מביא רבות מן המשפחות הנוצריות להשיא את בנותיהן בעודן בתיכון. גם ג'רג'ויר (1982) מראה כי רק 41.3% מהנשים התחתנו בעקבות קשר אהבה, ואילו כל השאר התחתנו כי פחדו להישאר רווקות. נשים הרוכשות השכלה גבוהה בתקופת היותן מאורסות מחויבות להתנהגות "מרוסנת" ושקולה יותר מזו הנדרשת על פי רוב מנשים ערביות. מסטודנטיות מאורסות מצפים שתגענה למוסד שבו הן לומדות כדי להיות נוכחות בשיעורים ולקבל את התואר עם תום הלימודים, בלא שתיחשפנה לתרבות של הקמפוס או של קבוצות אחרות בו. בכך החברה, במודע או שלא במודע, מונעת את השפעת המגע הבין־תרבותי בין יהודים לערבים, בין ערבים כפריים לערבים עירוניים, בין ערבים מהמשולש לערבים מהגליל, ובין מוסלמים לנוצרים. גברים ערבים, לעומת זאת, נוהגים לדחות את אירוסיהם עד לאחר סיום לימודיהם הגבוהים, ולכן הם נחשפים ביתר חופשיות למגע הבין־תרבותי בקמפוס.

הסדר זה אמנם מבטיח לנשים שיסיימו את הלימודים ובידיהן תעודת בוגר, תעודת נישואים ותעסוקה, אבל הן נכנסות לחיי הנישואים עם נתונים נחותים מבעליהן – הן מבחינת הגיל והן מבחינת ההתנסות החברתית והבשלות האישית. עם זאת, יש כאן פתח להשכלה: נשים יכולות לבחור בהשכלה כמחיר ויתור על נישואים, או בנישואים מוקדמים כמחיר התנהגות בהתאם לציפיות בעת לימודיהן; כך הן יפסידו את חיי הקמפוס, אך יזכו בהשכלה.

סראב אבו־רביעה קוויידר העניקה במחקרה כמה לנשים בדויות ראשונות אשר רכשו השכלה, והשוותה אותן לסבותיהן אשר זכות זו נשללה מהן בשל מנהגים ונישואים מוקדמים. הסבתות, שלא זכו כלל לקבל חינוך, הביעו דעה שלילית בעניין חינוך מעורב, למשל. עמדותיהן אלו נשענו על סטריאוטיפים גבריים המשווים חוסר הפרדה בין המינים להפקרות. אצל הנשים בקבוצה זו בלט חוסר הישע שנבע מהכרה בכך שדעתן חסרת חשיבות ושהן אינן יכולות לקבל החלטות גורליות בקשר לחייהן או לחיי בנותיהן. החוקרת מתארת אותן כחסרות קול (voiceless). לעומת זאת, נשים בעלות השכלה חלקית תמכו בהקניית חינוך לבנותיהן יותר מנשים ללא השכלה כלל. הדבר מעיד על השפעתה הבין־דורית של ההשכלה, גם אם האמהות עצמן לא הצליחו לממש את שאיפות ההשכלה שלהן. עם זאת, גם אמהות אלו ראו בתפקידה של האשה כרעיה וכאם תפקיד בעל חשיבות עליונה הקודם לעבודה מחוץ לבית ולפעילות חברתית כאשה משכילה (אבו־רביעה קוויידר 2005). הנשים בקבוצה הלומדת, מצאה אבו־רביעה קוויידר, מקיימות סגנון חיים דתי־מסורתי כמס למשפחה ולחברה כדי לשכנע את הגברים במשפחתן (אבות ואחים) להרשות להן לצאת ללמוד. קבוצה זו הפגימה את המודרניזציה אך מאמצת את המסורת כדי "לחיות מעבר למסורתי" (שם, 102). בנות אלו חופשיות יותר להביע את דעתן וזכות לתמיכה משני

ההורים ומהחברה כל עוד אינן חוצות את גבולות המסורת. החוקרת מצאה שאחד ההבדלים המרכזיים בין שתי הקבוצות הוא "טיפוס האב" בכל קבוצה. אבות שתמכו ברכישת השכלה התנו זאת בחינוך פונקציונלי, שיתרום לחיי המשפחה. בקבוצת הנושרות, האבות הטילו וטו על לימודי בנותיהם כדי שלא לחשוף אותן בתקופת ההתבגרות לבני המין השני. עם זאת, ל-20% מן הנשים "הרשו" הבעלים להשלים את השכלתן לאחר הנישואים. בקרב שתי הקבוצות הבנות אינן משמיעות את התנגדותן לעמדות הגברים בקול רם, אם כי אפשר לחוש בה מתחת לפני השטח. אבררביעה קוויידר (2005) מצטטת את מחקרה של ליפ משנת 1991, שבו תיארה את המאבק של קבוצות מעין אלו כשימוש בכוח מבפנים: "השימוש בכוח בצורה חברתית מקובלת שתתקבל בחברה כצורת תרומה ולא התנגדות" (שם, 101). אבררביעה קוויידר הסיקה כי אי-אפשר להבין את המציאות של קהילות נשים שחיות בתנאים מיוחדים כמו הבדויות כנגב אלא מתוך ניתוח ההקשר התרבותי, הפוליטי והמרחבי המעצב את התנהגות הגברים ואת התנהגות הנשים. התמודדותן של הבדויות עם סוגיית ההשכלה, קובעת החוקרת, היא סוג ייחודי של פמיניזם.

נעמי וינר לוי גילתה מנגנוני בלימה נוספים. במחקרה על נשים דרוזיות חלוצות אשר פנו להשכלה גבוהה היא מצאה כי החברה הדרוזית, השומרת על מסורות גבוהה יחסית לקבוצות אחרות בחברה הערבית, מטילה חרם באמצעות אנשי דת על משפחותיהן של בנות הנרשמות ללימודים גבוהים ובעיקר כאלה המתגוררות בתוך הקמפוס, הרחק מעינה הפקוחה של החברה השלטת. מנגנון נוסף הוא הדבקת תווית שלילית לנשים משכילות בקרב העדה. וינר לוי, כמו סער (1993), קובעת כי לעתים ההשכלה מהווה מכשול לנשים המבקשות למצוא בן זוג, ומשום כך רבות מהנשים הדרוזיות ממשיכות להתחתן בגיל צעיר ולהפוך לאמהות צעירות, דבר אשר בולם אותן מלהמשיך בעתיד בלימודים גבוהים או להשלים את לימודיהן התיכוניים. וינר לוי (2003, 56) מצטטת את מחקרה של הרצוג משנת 1994, שבו היא מתארת את התהליך הזה כמנגנון של הפרדה בין הפרטי לציבורי הבולם את השינוי בחברה הערבית. מנגנון נוסף הוא תה-העסקה או בלימת קידומן של נשים על ידי העסקתן בעבודות שאינן תואמות את כישוריהן. מדיניות זו גורמת לנשים לעבוד במשרות חלקיות או להחליף מקומות עבודה בתדירות גבוהה בגין שחיקה, וכך נמנעת מהן האפשרות להתקדם. גם וינר לוי עצמה מצאה כי הגבר הוא הקובע הבלעדי בסוגיית רווחתן של נשים בחברה הדרוזית:

בראיונות תוארו הגברים כדמויות נוקשות הדורשות ציות עיוור לכל דרישותיהם. יחסם הקשה של הגברים כלפי הנשים התבטא בתיאורי אלימות, חוסר התחשבות והתייחסות לאישה כאל חפץ שנועד לשרת את הגבר ולספק את שיגעונותיו. השליטה אינה נפסקת כשהגבר אינו נוכח. גבר העובד מחוץ לבית, משרת בצבא וחוזר הביתה רק אחת לשבוע או שבועיים, יכול לאסור על אשתו, או בנוחיו, לצאת מהבית בתקופה זו, גם לשכנה קרובה. הם מונעים מהנשים לבקר את הוריהן, לדבר בטלפון ולבקר חברים ילדות. אפשר להבין שההתייחסות לאישה כאל אובייקט לסיפוק צרכים בלבד קיימת גם בחיי האישות. עם זאת, הגברים השולטים על האישה, הם אלה שיכולים לאפשר שינויים בחייה – הגברים בחברה הם האוסרים, השומרים והמגבילים את צעדיה של האישה, והם אלה היכולים לפתוח את השערים בפניה (שם, 97).

למרות המגבלות החברתיות, וינר לוי הסיקה כי נשים משכילות יצליחו לשנות את הגבולות החברתיים שהן חיות בתוכם ולעצבם מחדש תוך כדי – ואולי באמצעות – עימות יומיומי (שם, 255). על פי הסיפורים האישיים המובאים במחקרה, מטרתם של עימותים אלו בין הנשים להוריהן, לסביבתן, לעמיתים, לנותני שירות וכדומה היא שכנוע הסביבה בזכותן להירשם ללימודים גבוהים, לנסוע ולחזור הביתה ולבצע את המטלות האקדמיות הדרושות. אפשר לחוש באמצעות הסיפורים את רמת הדחק הנפשי שבו שרויות הסטודנטיות ואמותיהן.

אמצעי נוסף לבלימת העצמאות והמודרניזציה של סטודנטיות דרוזיות הוא הדרישה שיגבילו את קשריהן החברתיים כדי לא לקומם נגדן את החברה כולה. וינר לוי מצאה כי תהליכים מנוגדים יכולים לנוע באותו כיוון: זכרים בעלי סמכות על האישה (אב, אחים, בעל) יכולים לאפשר לאישה לצאת ללמוד, לבחור את תחום ההתמחות שלה, ובו בזמן לשלוט בכל התנהגותיה. הם יכולים לאסור עליה פיתוח קשרים חברתיים, קולגיאליים או רומנטיים עם צעירים בני אותה דת או אחרים. נחישות ורצון עז ללמוד, חריצות, ואינטליגנציה גבוהה אינם מספיקים. ללא אישור אביה או בעלה, אישה לא תוכל לצאת ללמוד (שם, 97).

עמליה סער (1993), כזכור, מצאה כי נשים עובדות נשענות על שירותיהן של נשים אחרות כדי לספק את רווחתן ורווחת משפחתן; וינר לוי לעומת זאת מצאה שיציאתה של אשה דרוזית ללמוד פגעה דווקא ברווחתן של נשים אחרות. אמהות רבות סבלו מאיום בחרם דתי אם הבת הסטודנטית תנהג בצורה "מופקרת" או לא תכבד את המסורת בהתנהגותה (וינר לוי 2003, 126). ניתוח סיטואציה זו מראה כי גם הבת וגם האם פגעו זו בבריאות נפשה של זו. בשל פחדה העצום של האם מהחרם, היא נטלה לידיה את התפקיד של האבות המדכאים והמגבילים המונעים השכלה מבנותיהם (אבררביעה קוויידר 2005). האם הדרוזית כפתה על בתה לדיכוי בהתנהגות מסורתית ולראות בלימודים לא יותר מפעולה טכנית שבה אשה רוכשת השכלה וחוזרת לקהילתה "ללא פגע" – קרי, ללא השפעות זרות. בה בעת, נחישותה של בתה לרכוש השכלה גבוהה פגעה בבריאות הנפש שלה והשאירה אותה מאוימת ונתונה יותר מתמיד לחסדיהם של אנשי הדת. אמה של הסטודנטית הדרוזית הופכת בת ערובה למסורת ולדת במשך כל תקופת לימודיה של בתה, עד שהבת תסיים את לימודיה ותוכיח כי למרות יציאתה ללימודים עלה בידה "לשמור על כבודה וכבוד משפחתה".

בחברה פטריארכלית זו הגבר הוא שקובע את מסגרות החיים של הנשים – מסגרות מסורתיות בעיקרן – דבר הגורם פגיעה קשה ברווחתן הנפשית. ואולם, על אף שהנשים אינן שותפות בהחלטות על הדרכים לשימור המסגרת המסורתית, הן אלו המגנות עליה ואף כוננות אותה מחדש בהתנהגותן. עובדה זו עולה בקנה אחד עם קביעתה של וינר לוי, שנשים שינו את הגבולות החברתיים ועיצבו אותם מחדש, אך לא ניפצו אותם כליל. הפטריארך עדיין עמד על הגבולות הללו כנציג החברה, ומעמדו זה אפשר לנשים לצאת ללימודים או מנע זאת מהן. החברה קבעה את גבולות ההתנהגות של האשה באמצעות סנקציות חברתיות ונפשיות קשות מנשוא.

באקלים זה הופכות ההשכלה הגבוהה והמודרניזציה לגורמים עוינים ופוגעים, המזכים את החברה בלגיטימציה לפיקוח יתר, לביקורת, למעקב ולשליטה על האשה המשכילה. אחת

המרוואיינות הסבירה לווינר לוי מדוע נכנעה לדרישות המסורת:

"מוטב להיות מתה מאשר בחרם", תיארה מנאל את הסבל שבחרם. בנוסף למשמעות הדתית הקשה, מגבלותיהן כנשים הוחמרו, כאשר נשללת מהן האפשרות לצאת מהבית לחילוה בערב, להתפלל ולפגוש נשים אחרות. מעגלי הבדידות והניכור מתרחבים כאשר אנשים דתיים (ולפעמים גם לא דתיים) מנועים מדבר איתן, וכמעט כל הנשים בגילן הן דתיות (שם, 126).

בחברה הערבית, פטריארך ה"מאשר" לאשה לממש את חלומה ולצאת ללימודים מתואר כמי ש"עזר" לה. בקבוצות מסורתיות מאוד די שלא יאסור עליה פעילות כדי שייתפס כמי ש"עזר" לה לממש את חלומה.

כמו אבו-רביעה קוויידר, גם נסרין חאג' יחיא אבו-אחמד (2006) חקרה את מגמות השינוי והשימור שהתחוללו לאורך השנים בקרב שלושה דורות במשפחה הערבית. מחקרה התמקד בקשר בין בני זוג ובקשר ההורי. היא בדקה את ההשערות הנגזרות מתיאוריית המודרניזציה ומתיאוריית הסולידריות הבין-דורית בדבר שינוי ושימור דפוסי המשפחה. במדגם נכללו ארבעה יישובים בעלי קרבה גיאוגרפית משתנה ליישובים עירוניים יהודיים, ונבדקה בהם השפעת המודרניזציה וההשפעה הבין-תרבותית. חאג' יחיא אבו-אחמד מצאה כי המשפחה הערבית הצעירה בישראל שונה מהמשפחה המסורתית. היא הסיקה כי במשפחה זו פועלים זה לצד זה שני כוחות עיקריים: גורמים המקדמים שינוי בעמדות ובדפוסי היחסים, לצד גורמים התורמים לשימור הדפוסיים המסורתיים הקיימים.

החוקרת מצאה כי ככל שהדור צעיר יותר כך חבריו מתנהגים באופן מסורתי פחות ומחזיקים בעמדות מסורתיות פחות בנוגע ליחסים עם בן או בת הזוג ובנוגע לקשר ההורי. כל ההיבטים שנבחנו במחקר הצביעו על הבדלי גישה בין דור הסבים וההורים לדור הנכדים.

בנוגע לתרומתן של נשים מבוגרות בשינוי מצבן של נשים בנות הדור הצעיר מצאה חאג' יחיא אבו-אחמד כי ככל שהקשר הרגשי בין האם ובתה היה חזק יותר, כך היו עמדות הבת בדבר חלוקת התפקידים המסורתיים מתקדמות יותר. ממצא זה דומה במידת מה לממצאים של אבו-רביעה קוויידר ושל וינר לוי. חאג' יחיא אבו-אחמד פירשה את הממצא הזה כתוצאה של הרגשת הביטחון שחשו הבנות בקשר עם אמותיהן, והיא שהעניקה להן את הלגיטימציה להשתנות (שם, 80). עוד מצאה החוקרת כי הדתיות לא הפריעה לתהליך המודרניזציה, בשעה שהמסורתיות אילצה את הנשים לשמר את חלוקת התפקידים המסורתית בין בני הזוג (שם, 82). נשים בנות הדור הצעיר שמרו על רווחתן הנפשית באמצעות ירידה בפיריון וקבלת תמיכה מורלית מאמותיהן.

ההשכלה אפוא היא תחום המצוי במשא ומתן חברתי בין נשים לגברים, בין אמהות לבנות, בין נציגי המסורת לפיתוי המודרנה. נשים המבינות את המסגרות והדרישות הנורמטיביות, ואינן רוצות לפגוע בעצמן או ביקריתיהן, משלמות מחיר כבד במטבעות של חירות ורווחה נפשית – אך בה בעת מרחיבות את הפתח להשכלה ולעצמאות עתידית שלהן ושל בנותיהן.

נזיה כבהא (2000) בדק במחקרו את העמדות וההתנהגויות הקשורות בתכנון המשפחה בחברה הערבית בישראל והשתמש בעיר באקה אל-גרבייה כבמקרה בוחן. המחקר בחן את

הקשר בין אפיונים סוציו-דמוגרפיים לבין גודל המשפחה הרצוי ודפוסי השימוש באמצעים למניעת היריון באוכלוסייה הערבית. נוסף על כך בדק המחקר את מקורות הידע של הנשים הנשואות בנושאי בריאות שונים ובעיקר בתכנון המשפחה, וגם את משקל קולה של האשה בתהליך קבלת ההחלטות בנושא (שם, 18).

ואלה הממצאים המרכזיים שהעלה:

1. מספר הילדים הרצוי הוא ארבעה והמצוי שלושה.
2. נשים ערביות מתחילות את תהליך האמהות בגיל מוקדם וממשיכות להרות עד גיל מאוחר.
3. 40% מהנשים נישאות בתוך המשפחה.
4. רכיבים מסורתיים בחברה בבאקה אל-גרבייה ממשיכים להשפיע על אורח החיים ומעצבים את התנהגותם של תושבי העיר.
5. 30% מהנשים עובדות מחוץ לבית, 62% עקרות בית, 28.4% לא סיימו תיכון (לעומת 22% באוכלוסייה הערבית כולה ו-13% באוכלוסייה היהודית).
6. 87% מהנשים בעיר מקיימות את מצוות התפילה במידה זו או אחרת, 12% אינן מקיימות אותה.
7. 28.4% דוברות עברית, 35% דוברות אנגלית.
8. 57.6% השתמשו בעבר באמצעי מניעה לעומת 35% שלא השתמשו כלל; מקרב אלה שהשתמשו, 38.9% השתמשו באמצעים מסורתיים, לעומת 23% שהשתמשו באמצעים מודרניים. יצוין כי שיעור השימוש באמצעי מניעה זהה לשיעור בעולם השלישי. הבדלים בהשכלה או בתעסוקת נשים לא הצביעו על הבדלים מובהקים באשר לשימוש באמצעי מניעה (שם, 34-35).

כבהא הסיק כי קשה לנבא התנהגות מורכבת כמו תכנון משפחה מאחר שהיא מושפעת מגורמים רבים – תרבותיים, פוליטיים, כלכליים, בריאותיים ואחרים. ממחקרו עולה עוד כי אף שיחסי מין הם פעולה זוגית, הרי על פי רוב הנשים הן האחראיות הבלעדיות על נושא מניעת ההיריון – מן הסתם בשל ההשלכות הישירות של העניין על רווחתן הנפשית בעתיד. זאת ועוד; גם כשנכשל השימוש באמצעי המניעה המסורתי (משגל נסוג), הנשים מקבלות עליהן את האחריות לכישלון, אשר משמעותו היריון לא מתוכנן ולפעמים אף לא רצוי. במחקר אחר שאני שוקדת עליו בימים אלו, אמרו 98% מהנשים שלא יבצעו הפלה מלאכותית להיריון לא מתוכנן – גם במחיר של דחק נפשי או פגיעה בבריאותן הגופנית או פגיעה בקידום הקריירה שלהן. השימוש במשגל נסוג כאמצעי מניעה נמצא רווח למדי, ואפשר ללמוד מכך על חשיבותה העליונה של הנאת הגברים מיחסי מין – אפילו במחיר של כישלון אשר יביא עמו פגיעה ברווחתן הנפשית של הנשים.

עוד נושא המאיים על רווחתן הנפשית-חברתית של נשים הוא כבוד המשפחה. סועאד אבו-רוכון (1997) ערכה מחקר ובו בדקה את התפיסה המוסרית-חינוכית של גברים ונשים בנוגע לרצח בשם המשפחה או למען כבודה. המחקר נערך בעקבות רצח של אשה מדאלית אל-כרמל, שנעשה במרכז הכפר לעיני קרובי משפחתה, מכרים ועוברים ושבים זרים. הממצאים הצביעו על כך שצעירים נוטים להצדיק רצח יותר מאשר מבוגרים (שם, 48);

נשים טענו, יותר מגברים, שישתמשו בסנקציות חברתיות ונפשיות נגד האשה; גברים צידדו ברצח יותר מנשים, ועם זאת יותר גברים מנשים (66.7% לעומת 55.2%) ראו באשה קורבן של חברה מסורתית.

נמצאו שני ממצאים מעניינים במיוחד בניתוח על פי אמות מידה של מודרניזציה. הראשון מראה כי "קיים הבדל בין שני המינים מבוגרים וצעירים כאחד כאשר לדוגמת התמיכה שלהם ברצח. בנים צעירים ומבוגרים, אשר משתמשים בשפה של צדק, תגובתם עלולה להיות חמורה יותר מזו של הבנות. דהיינו התמיכה שלהם ברצח עולה על זו של הבנות" (שם, 46). הממצא השני הוא ההתייחסות לקשר (connectedness) עם משפחת המוצא ועם המשפחה המורחבת או לפרידה (separation) מהן. אבורוכון מצאה כי

בנים צעירים (57.6%) תופסים את עצמם כנפרדים יותר מאשר בנים מבוגרים (48.9%) וכן מהבנות הצעירות והמבוגרות. בנות מבוגרות (63.6%) תופסות את עצמן כקשורות יותר מבנות צעירות וכן מגברים בכלל. לא נמצא הבדל משמעותי בין שני המינים כאשר להגדרת העצמי. לא נמצא קשר בין מין וגיל הנבדק לבין האוריינטציה המוסרית הספונטאנית בה הוא משתמש (שם, 63).

מהממצאים אפשר להבין כי בעיני צעירים דרוזים הצדק משרת את הערכים המסורתיים המוחלטים – שלא כמו הצדק החברתי למשל, המשרת את האדם או את השוויון בין המינים או את השוויון האזרחי. מגמה זו מציבה את הערכים החברתיים המסורתיים במוקד החיים החברתיים של כל הדורות. על פי תיאוריית המודרניזציה, הדור הצעיר אמור להיות ביקורתי יותר כלפי ערכים מסורתיים – בייחוד כאלה שפוגעים בעקרונות של זכויות האדם והשוויון בין המינים. כמו כן, מצופה כי ככל שהאדם בוגר יותר יתחזקו אצלו הנטייה לעצמאות ולאנדיבידואליזם (פרידה) והניסיון להתרחק ממשפחת המוצא (קשר). ואולם הנתונים של אבורוכון מצביעים על מגמה הפוכה: ככל שהאדם מתבגר הוא נקשר יותר למשפחת המוצא. נתון זה בלט ביתר שאת בקרב נשים (שם, 63).

בחברות עניות, חסרות תשתית וחסרות שירותים מוסדיים, המשפחה המורחבת היא עדיין המוסד הנגיש ביותר והזול ביותר לתמיכה בפרט. המחקרים שהוצגו לעיל על החברה הפלסטינית בישראל הראו כי משפחת המוצא היא הגורם העיקרי אשר תומך בפרט במימוש המודרניות שלו (לימודים, עבודה, רווחה). נוסף על הגורמים הללו, בחברה הדרוזית השירות בצבא סדיר או בקבע (תעסוקה שכיחה בקרב גברים דרוזים) מביא לגיוס המשפחה המורחבת לעזרה ולהתערבות יומיומית בחייה של המשפחה הגרעינית – הן כדי לספק את העזרה הנחוצה והן כדי לפקח על הנשים וילדיהן.

לסיכום ממצאיה, אבורוכון קושרת בין עקרונות דתיים, עקרונות של נורמות חברתיות ועקרונות של הפנמת הפסיכולוגיה של הקורבן – שילוב המאפשר לחברה להמשיך לרמוס את כבודן ולפגוע ברווחתן של הנשים:

נדמה כי קיים פער בין יסודות הדת לבין הנורמות החברתיות בעדה הדרוזית, אף על פי שהן שאובות בחלקן ממנה. למרות ששני המינים שווים עפ"י הדת בחובות ובזכויות שלהם כלפי האדם וכלפי אלוהים, ושניהם לא מקבלים כפרה על עבירות כמו רצח וניאוף, אין כך הדבר הלכה למעשה... הקונטקסט החברתי מראה יחס שונה לגבי שני המינים במיוחד בנושא הניאוף (החברה מעמידה את האישה במבחן חמור לגבי צורת לבושה, קשריה החברתיים, סגנון חייה, ושמירתה את הנורמות.

אי-שמירה על הנורמות המיניות גוררת אחריה רצח. נורמה זו מסבירה בחלקה את נטיית הבנים במחקרנו לתמוך ברצח כאשר הקורבן היא קרובת משפחה (שם, 99).

הרוצח נתפס בעיני המרואיינות כגיבור, מסבירה אבורוכון, בגלל ההשפעה של תפיסת הצדק. החברה האשימה את הרוצח, אך המרואיינות ריחמו עליו וסברו כי היה מוכרח לעשות מה שעשה כדי להעניש את האשה החוטאת (שם, 92). מכאן הבינה אבורוכון כי הנשים "מזהדות עם סבלו של האח, מצדיקות את התנהגותו... כלפי אחותו ורואות בה לא רק חובה אלא זכות" (שם, 93). וכך מסכמת אבורוכון את מעמדן של הנשים והקשר שלהן עם המודרניזציה ושימור המסורת:

החברה משתדלת לשלב בין שני סוגי קשרים: אקסלוסיבי, אשר תופס את המסורת שלו כדבר בלעדי ומוחלט, מאמין בדרך, נורמה ואמת אחת, ואנקלוסיבי המשתדל לשמור על המסורת שלו מצד אחד ויחד עם זאת להשתלב עם הנורמות האחרות של החברה הישראלית מצד שני... הנשים אינן נתפסות כבעלות ערך אוניברסאלי שהרי אין הן אחראיות לחייהן, הן תלותיות ומיישמות החלטות וצווים חברתיים שאינן שותפות להם. יתר על כן סיפורי הנשים מרמזים על כך שהן אינן מודעות לעובדה שהן משמרות מסורת שבה הן מייצגות את הקורבן הפוטנציאלי הידוע מראש (שם, 100).

## דין

כלים ייצוגיים של שינויים מודרניים כגון השכלה, תעסוקה או ירידה בפוריות גורמים להגברת הרווחה הנפשית והחברתית של נשים (Borrell et al. 2004). כאשר בודקים את הטיעון הזה בקרב נשים פלסטיניות בתוך ישראל מתברר כי התמונה מורכבת יותר ממה שנדמה במבט ראשון. בשל היעדר שוויון מגדרי במשפחה הפלסטינית, ניהול הקשר בין גברים לנשים בחיי היומיום יוצר עומס הן בסוג הדרישות והן באינטנסיביות שלהן, ומביא למועקה נפשית וחברתית בקרב הנשים, ובכללן הנשים המשכילות והנשים הנמצאות בשוק העבודה – מועקה אשר פוגעת במגמת השינוי. שליטה פטריארכלית ככל היבט של חיי היומיום פוגמת בהישגים של שיפור מעמד האשה ומדללת את תוכנם, ותורמת אף היא למועקה נפשית וחברתית.

ניתוח הממצאים המרכזיים של עבודות מחקר בנושא נשים ומשפחותיהן מראה כי יחסית לראשית המאה ה-20, הנשים הפלסטיניות שיפרו את מעמדן ואימצו עקרונות בסיסיים הנתפסים כעקרונות מודרניים. עם זה, המאבק על זכותן להשכלה, לתעסוקה ולהשתתפות ומעורבות פוליטית עדיין מצוי בשיאו (אבורכר 1998) – אולי דווקא בגלל ההתנגדות התרבותית למודרניזציה ולתרבויות שאותן היא מייצגת. המחקרים שיקפו מציאות שבה הצעירה לקראת מודרניזציה נעשית מתוך שימוש בכלים מסורתיים: במדינת ישראל, הנחשבת למדינה מערבית מודרנית, נשים ערביות בגירות עדיין זקוקות לאישורם של גברים כדי להמשיך בלימודים גבוהים, לצאת לעבודה שכירה ולממש את זכותן לפעילות פוליטית. מצב זה יוצר דיסוננס גבוה מאוד ושחיקה רגשית מהירה, כי הוא תובע התמודדות מנטלית, רגשית ואינסטרומנטלית יומיומית ברמה האישית והמערכתית. נשים נדרשות לוותר לבעליהן במאבק

על שוויוניות אמתית ולחפש פתרונות לצורכיהן אצל נשים אחרות במשפחות המוצא, במשפחה המורחבת ובקהילה. ככל שהשכלתה של האשה מתרחבת ומעמדה בעבודה מתחזק, כן גובר הדיסוננס בין הציפיות ובין המציאות בנוגע לשוויון המגדרי. היעדר פתרונות לקשיי היומיום ברמת המקרו והמיקרו משפיע לרעה על תחושת הרווחה של הנשים.

הסמכות הפטריארכלית הפלסטינית הצליחה למסגר את משמעות השוניים בחייהן של הנשים כך שייתפסו כהשפעה קולוניאלית, מערבית או ישראלית. בפרשנות זו נחבא גם גינוי של המודרניות, ככל שהיא נוגעת למערכיות ולישראליות, ומכאן גם לקולוניאליות. בכך הצליחה החברה הפלסטינית לזרוע ספק ולהטיל דופי בגאווה המלווה את השינוי בסטטוס של נשים. הסמכות הפטריארכלית הצליחה לשמר את מעמדה המסורתי למרות השינויים המתחוללים ולהמשיך לשלוט בנשים בכל גיל ובכל סטטוס אגב שימוש באמצעים מגוונים – מסורתיים ומודרניים כאחד. לעומת זאת, בהשוואה בין קבוצות של נשים ובין נשים לנשים אפשר להצביע על שיפור בתחושת הרווחה של אלה המחפשות את אושרן בדפוסי פעולה הנחשבים מודרניים, לעומת נשים אחרות.

החל בתקופת "אל-תנוור" (ראו הערה 4 לעיל) ניצל הפטריארך הערבי (אב, אח, בעל) מצבים מקומיים ובינלאומיים בתקופות של מתחים לאומיים, פוליטיים, כלכליים וערכיים כדי לערוך ארגון מחדש בבית ולבסס מחדש את שליטתו המגדרית המסורתית. שליטה זו היא השליטה היחידה האפשרית לגברים בתקופות של כיבוש קולוניאלי או במשטרים ערביים שאין בהם השתתפות פוליטית אמתית של העם. לאחר יותר ממאה שנים של מאבק לשחרור נשים ערביות השיח החברתי עדיין עומד באותו מקום (אבר-בקר 2007). המצב היום במדינות ערב ובקרב פלסטינים בישראל די דומה לנקודת התחלה זו: קולות דתיים מסורתיים קושרים כל שינוי הנתפס כתוצר של המודרניזציה לקולוניאליזם ולמעורב, המבקש לטענתם להשתלט על תרבות האסלאם באמצעות תהליך הגלובליזציה. גורמים דתיים רואים באסלאם תשובה לכל בעיה ומשפיעים בכך על השיח המגדרי במשפחה הערבית במזרח התיכון.

המנהיגות הפמיניסטיות הערביות הראשונות היו גם פעילות פוליטיות לאומיות אשר מלבד מאבקן החברתי חרתו על דגלן גם את המאבק למען שחרור העולם הערבי מכל גורם פוליטי או צבאי זר (Abdel Kader 1987; Badran 1987). אלא שברוב מדינות ערב, לאחר סיום תהליך שחרור המדינה מהכיבוש אימצו הגברים סטנדרטים כפולים: הם הפעילו יחס מסורתי כלפי נשים וויתרו על עקרונות החופש והשוויוניות בהקשר המגדרי שהטיפו להם בזמן הכיבוש (ראו גם אל-ח'ילילי 1981; אחמד 1985). הסטטוס של נשים בעולם הערבי היום אינו תלוי בוותק שצבר המאבק על שוויון מגדרי, אלא במוכנות של המשטר לחוקק חוקים שוויוניים לטובת הנשים ובמוכנות החברה לראות בשוויון המגדרי נושא המושתת על עקרונות של זכויות האזרח וצדק חברתי. בכל החברות הערביות מופעלים סטנדרטים ערכיים ונפשיים כפולים שנועדו לשמר את החלוקה המגדרית בחברה ולייצר אותה מחדש.<sup>9</sup> לאחר הקמת מדינת ישראל עברה המשפחה הפלסטינית בישראל מדפוס של משפחה מורחבת למשפחה גרעינית בעקבות שינויים מבניים פוליטיים, דמוגרפיים וכלכליים

9. אבר-בקר 2007; Abu-Baker 2005; Moghadam 1993.

(רוזנפלד 1968; Al-Haj 1987). ואולם, שינויים מבניים אלו לא הביאו לשינוי בתפקידים המגדריים המסורתיים במשפחה המורחבת (אבר-בקר 2007). עבודות המחקר על נשים פלסטיניות ומשפחותיהן מצביעות על שני תהליכים מקבילים המשקפים שינוי ושימור המתרחשים בו בזמן: ציפייה שהאשה תצא לעבודה שכירה, ומנגד סירוב עיקש של הגברים – במילים ובמעשים – לקבל על עצמם ולו מקצת מהתפקידים המוגדרים "נשיים מסורתיים". מציאות זו תורמת לשינוי התפקידים המסורתיים ולקיבועם בחייהן של נשים מכל גיל ומכל סטטוס ומשקפת סדק בין מה שנתפס כמודרנה ובין המסורתיות – ויש לכך כמה השלכות: הראשונה שבהן היא במשמעות השוויוניות המגדרית. השימוש בטיעונים הקושרים את עקרונות הפמיניזם לקולוניאליזם הוא מפלט פוליטי ולאומי נוח לשימוש. הערך המוסף של הטיעון הזה הוא הכבוד וההילה שלהן וזכה הפטריארך בהצטיירו כמגן על הלאום, התרבות והדת. ההשלכה השנייה היא במישור הדיכוי הפנימי שאינו מותיר ברה לנשים סוכנות שינוי אלא להישען על נשים אחרות לצורך ביצוע מטלות משק הבית וגידול הילדים – אם בהתנדבות ואם תמורת תשלום סמלי, שישאיר את כולן במצב כלכלי נחות. תמיכה זו אמנם מאפשרת למיעוט של נשים להשתלב בספרה הציבורית, אך בקרב הרוב היא מחזקת את הסגירות בתוך הספרה הפרטית. דינמיקה זו תורמת באופן ישיר לתהליך הפוך נוסף – הבניה מחדש של התפקיד המסורתי של המשפחה המורחבת ושימור נחיתותן של הנשים.

חוקי מדינת ישראל (כגון חוק חינוך חובה חינוך, הגבלת גיל הנישואים ומניעת אלימות בתוך המשפחה) כפו שינויים על החברה הפלסטינית שבתוכה (Abu-Baker 1985). החברה הפלסטינית התייחסה לחוקים אלו באופן אמביוולנטי: אימצה אותם אך הלכה למעשה פעלה בניגוד להם, אגב שימוש בטיעונים של קולוניאליזם תרבותי וייחודיות תרבותית כדי להעניק לגיטימציה לפעולותיה. למשל, נערות ערביות בישראל מתחתנות טרם הגיען לגיל החוקי וגברים מוסלמים נושאים יותר מאשה אחת. תהליכים אלו מתבצעים מתוך שימוש במערכת התרבותית והדתית – שמייצגת בעיניהם את המודרנה והקולוניאליזם.

האזרחית – שמייצגת בעיניהם את המודרנה והקולוניאליזם. כדי לשמר את המסורת ולהתנגד לתהליך השינוי מצאה החברה דרך לקבע את המצב המסורתי בכך שעודדה מנגנונים לחסימת התקדמותן של נשים. הכורח היומיומי להתמודד עם המחסומים האלה ועם התסכולים שבאים בעקבותיו גורמים שחיקה נפשית ויוצרים מתח בין הנשים ובין הקהילה. כך, למשל, נשים עובדות מרגישות שמופעל עליהן לחץ מצד המשפחה והקהילה על כך שאינן עומדות בציפיות בנוגע להשקעתן בגידול הילדים ובניהול משק הבית. עקב כך, רבות מהנשים הפלסטיניות שהגיעו לעמדות מפתח בעבודתן מצמצמות את היקף המשרה שלהן לאחר הלידה – ומכל מקום יותר משעושות זאת נשים במשרות זוטרות.

בזמן שמציאות זו של שינויים תרבותיים פגעה ברווחתן הנפשית של הנשים, היא שיפרה את רווחתן של הפטריארך. כניסתן של נשים למעגל העבודה שיפרה את מעמדם הכלכלי והפוליטי של גברים רבים, השכלתן ביססה את מעמדם החברתי של האבות, האחים והבעלים, ועל רקע השתתפותן בחיים הפוליטיים החלו להתרקם עסקאות פוליטיות בין גברים (אבר-בקר 1998). ואולם, כדי לשמר את עליונותם במשפחה, הגברים מסרבים לערוך

בחייהם היומיומיים שינויים דומים לאלו אשר אומצו על ידי הנשים, וכך הפטריארך מוסיף לשלוט בנשים באמצעות פיקוח על סדר היום שלהן בספרה הפרטית ובספרה הציבורית. בסופו של דבר הפכו הנשים לבעלות תעודות אקדמיות אך לא נעשו הוגות דעות, הן יצאו לעבודה שכירה אך לא נעשו נשות קריירה, והשתתפו בבחירות אך לא נבחרו למנהיגות. התוצאה היא שרוב התפקידים הבכירים בחברה הפלסטינית בישראל מוסיפים להיות מאוישים על ידי גברים, על אף שמחצית מבוגרי התואר הראשון הם נשים. הלכה למעשה הגברים תומכים בקידום המקצועי של גברים אחרים, מכירים וזרים, והם עושים זאת – במודע או שלא במודע – הן באמצעות חסימת דרכן של הנשים, קרובות וזרות, והן באמצעות הצבת תנאים משפחתיים של כפל תפקיד המביאים את הנשים לפרוש מהמרוץ. הדבר גובה מהנשים מחיר נפשי וחברתי כבד, ובסופו של דבר מפחית מערכן כסוכנות שינוי הן בעיני נשים והן בעיני גברים.

תרבות כפל התפקיד אשר פיתחו בנות הדור הראשון של נשים המועסקות בשכר היא דוגמה נוספת לנשים מודרניות אשר התנהגו באופן מסורתי ובכך חיזקו את הציפיות המסורתיות בנוגע לחלוקת התפקידים בתוך המשפחה. תהליך זה התפתח בעקבות היעדר תגובה מערכתית ליציאת נשים לעבודה: תהליך כניסתן של הנשים לשוק העבודה השכירה לא לווה בתהליך של רה-סוציאליזציה ורה-אורגניזציה ובשינוי ערכי בתרבות הערבית – לא בתוכניות הלימודים בחינוך הממלכתי, לא במדיה הערבית ולא בקרב הוגי דעות ואנשי רוח. נשים צעירות המשיכו ללמוד את תפקידיהן המגדריים המסורתיים מהוריהן, וגברים המשיכו ללמוד להטיל את סמכותם על נשים. הנשים העובדות בנות הדור הראשון והדורות הבאים החמיצו את ההזדמנות לבסס את השוויון עם בעליהן בכפל התפקיד, ואף נכשלו בחינוך הדור הצעיר לקבלת כפל התפקיד הזכרי (Abu-Baker 2003).

כאמור, הסדק המסמל שינוי תרבותי מאפשר מרחב מחיה, אך גם מביא לדחק נפשי וחברתי. כדי לשפר את המצב נשים מייצרות סוג של כוח "אפשרי". אבו-לוגוד (Abu-Lughod 1990) טוענת כי יחסי כוחות מגדריים הם הקשים ביותר למחקר. היא טוענת כי הסגרגציה של נשים בתוך עולם משלהן היא צורה של שימוש בכוח גברי, ורואה בפתרונות שנשים הוגות כדי להתמודד עם השליטה הפטריארכלית ובתמיכה שלהן זו בזו דרכים להתנגד למצב הזה. אבו-לוגוד ניסתה לברר כיצד אפשר להסביר את העובדה שהנשים הבדויות במחקרה התקוממו נגד ממסד הכוח הגברי השולט בחייהן, אך בה בעת תמכו בו. המסקנה שלה היא שיש דפוסים שונים של יחסי כוחות מגדריים, והם יכולים להשתלב זה בזה מתוך תיאום ביניהם. תיחום הגבולות של השינוי החברתי הוא חלק חשוב מיחסי הכוחות המגדריים. בדומה לנשים במחקרה של אבו-לוגוד, גם הנשים הפלסטיניות עוררו ותמכו בכל ביטוי של ההתקוממות שהיה בו כדי לשפר מעט את תנאי חיי היומיום שלהן, אך שללו התנהגות מהפכנית שנועדה להביא לשוויון מלא. נראה כי הן בחרו באסטרטגיה זו מתוך הבנה שזהו השינוי היחיד האפשרי בתנאים הקיימים.

המאבק המגדרי לימד נשים לחפש את האסטרטגיה הנוחה ביותר מבחינתן, שתניב בעבורן את התוצאות הטובות ביותר. גישה זו מדגישה את הפרגמטיות של הנשים, ומשקפת את ההעדפה של הפתרון הפרגמטי על פני המהות. על קרקע זו התפתחה אסטרטגיה של אימוץ המסורת מתוך מטרה לחזק את תהליכי השינוי. דינמיקה זו מאפשרת לנשים לחיות

בין שני קצותיו של השינוי התרבותי – מה שהיה עד כה לעומת מה שעשוי להתאפשר מכאן ואילך – ומצד אחר היא מעצימה את המסורת וסוללת להן אפשרות לגייס אותה לטובתן. לדוגמה, צעירות פלסטיניות, כמו שאר הנשים בעולם הערבי, מאמצות את קוד הלבוש הדתי; בכך הן אמנם מוותרות על עצמאות יחסית בתחום הלבוש, אך במקום זאת הן מרכזות את מאבקן בדבר החשוב יותר בעיניהן – לצאת ללמוד ולגור רחוק מהבית. עוד דוגמה היא נשים רווקות עובדות, אשר משקיעות את מיטב שנותיהן בחינוך אחיהן הגברים ובביסוסם בשוק העבודה כדי לזכות בתמיכתם החברתית כעבור זמן.<sup>10</sup> ודוגמה אחרונה היא נשים משכילות המוותרות על חלקן בירושה של הוריהן כדי לזכות באהדתה של המשפחה הפטריארכלית המורחבת.

התנועות שפעלו למען שינוי מעמדן של נשים ערביות במאה ה-19 לוו בתמיכה של אנשי דת והוגי דעות ערבים. היום, לעומת זאת, המאבק הזה אינו מלווה בתנועה דומה של הוגי דעות, אנשי דת או אנשי רוח פלסטינים בישראל. התנועה הפמיניסטית הערבית בישראל מבוססת על פעילותן של נשים ולא של נציגים של כלל החברה, מלבד קולות מעטים הנשמעים על פי רוב בתקופות בחירות או טראומה. כדי שהישיגיהן האישיים של נשים משכילות ונשים עובדות ישמשו מנוף לשינוי חברתי הן זקוקות לאקלים של צדק חברתי ושוויון אזרחי ומגדרי ולתחושה של רווחה יומיומית בפעולותיהן בתוך המשפחה ובעבודתן השכירה. כדי להשיג שינוי מהותי יש להפוך את המטרה למטרה חברתית, לא נשית. אימוץ השינויים התרבותיים בידי הנשים ללא התאמה מערכתית-מוסדית (של המדינה) וערכית (של המשפחה) לשינויים אלו, הביא לפגיעה ברווחה הנפשית-חברתית של הנשים. נראה כי בכל חברה יביא מצב זה לדחק נפשי בקרב נשים. מרואן ח'ואג'ה ורימה חביב, שחקרו את המצב בחברות רבות, מצאו לדוגמה כי בלבנון מעורבותו של הבעל במטלות היומיות של משק הבית היטיבה מאוד את מצבה הנפשית-חברתי של האשה. הקבוצה הבריאה ביותר של לבנוניות היתה של עקרות בית אשר בעליהן היו מעורבים במשק הבית במידה רבה. ככל שכפל התפקיד תבע מן הנשים יותר ומעורבותו של הגבר ירדה, נפגעה רווחתן הנפשית-חברתית (Khawaja and Habib 2007).

לסיכום, אין ספק שמתרחשים שינויים תרבותיים משמעותיים בחייהן של הנשים הפלסטיניות – שינויים המתבטאים בעיקר בהשכלה, בתעסוקה, בהשתתפות הפוליטית ובירידה בפריון. שינויים אלו הם צירים מרכזיים בכל שינוי חברתי, מעמדי ולאומי בחייהם של נשים וגברים כאחד. ההתמודדות לבד עם סוגיות יומיומיות כגון מניעת היריון, טיפול בילדים, ניהול משק הבית, טיפול בילדים בעלי צרכים מיוחדים, יציאה ללימודים, יציאה לעבודה שכירה – ההתמודדות עם כל אלה בלא תמיכה של הגברים כיחידים וכחברה פגעה גם בהישיג המודרניזציה של הנשים הפלסטיניות וגם בתחושת הרווחה שלהן. סוכנות השינוי מן הדור הראשון שילמו מחיר נפשי וחברתי כבד בתהליך, אך הן סללו את הדרך לדור השני: נשים אלו כבר נהגו משימוש במוסדות התמיכה הקיימים – מסורתיים ומודרניים – שהתבססו בינתיים כרשת ענפה של תמיכה נשית הדדית. תהליך זה תרם

לשיכון המאבק המגדרי, אם כי לא פתר אותו לחלוטין אלא רק קיבע אותו. יש סיכוי שהדור השלישי יזכה להרחיב את הסדק, אם יזכה לגיבוי מערכתי. במסגרת גיבוי זה תיעשה למשל הבחנה בין השינויים התרבותיים האמתיים ובין התוויות המודרניות שמדביקים להם ותיחלש ההיאחזות בצורות ההיסטוריות של התרבות הערבית. וטוב יעשה הדור השלישי אם יעלה לדיון מחדש את נושא השוויון המגדרי בנושא של זכויות אדם וצדק חברתי הנבחנים על פי העקרונות והערכים של הפירושים העכשוויים של האסלאם, הנצרות והדת הדרוזית. נוסף על כך, לדעתי, אין די בהאדרה ובהבלטה של הישגי הנשים הפלסטיניות; יש לתת ביטוי גם למועקות הנפשיות שהנשים האלה חוות כחלק מן המאבק על ההישגים. אני מציעה גם להשתמש במדד הסובייקטיבי לרווחה נפשית וחברתית כאמצעי לשיפור מעמדן של נשים ערביות החוות תהליכי שינוי תרבותיים וחברתיים. הפרת קשר השתיקה היא צעד ראשון בתהליך הפיכתו של נושא פרטי וסודי זה לנושא ציבורי – של כלל החברה.

### ביבליוגרפיה

- אבר'בקר, ח', 1998. בדרך לא סלולה: נשים ערביות כמנהיגות פוליטיות בישראל, רעננה: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
- , 2001. תנאק אלמטאלב בין קיאות אלמראה וחקהקרהא, פי מואתמר אלמראה אלעריביה בענואן "משארכת אלמראה פי סנע אלקראר" [דרישות סותרות בין מנהיגות האשה לנחשלותה, הוצג בכנס האשה הערבית שכותרתו "השתתפות האשה בקבלת החלטות"], סח'עין: ג'מעית אלזהראא, ספחא 31-11.
- , 2007. "ריבוי משמעויות של פמיניזם כדוגמה לחינוך לרב-תרבותיות: פמיניזם של נשים ערביות כחקר מקרה", פ' פרי (עורכת), חינוך בחברה רבת תרבויות, ירושלים: כרמל, עמ' 187-209.
- , 2007. המשפחה הפלסטינית בישראל (החברה הערבית בישראל, יחידה 5, א' קופמן, ח' אבר'בקר וע' סער), מהדורה זמנית, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- אבר'ביעה קוויידר, ס', 2005. "מתמודדות מתוך שוליות: שלושה דורות של נשים בדואיות בנגב", ה' דהאן-כלב, נ' ינאי ונ' ברקוביץ (עורכות), נשים בדרום: מרחב, פריפריה, מיגדר, באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב, עמ' 86-108.
- אבר'רוכון, ס', 1997. "הבדלים בין המינים בתפיסת השיח המוסרי חינוכי בסיטואציית רצח על כבוד המשפחה", עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, בית הספר לחינוך.
- אביצור, מ', 1987. "המשפחה הערבית: מסורת ומורשה", ח' גרנות (עורך), המשפחה הישראלית, ירושלים: מועצת בתי הספר לעבודה סוציאלית בישראל, עמ' 99-115.
- אחמד, ח', 1985. אלמראה אלעריביה וקדיית אלתיג'י: כחת' אג'תמאעי פי תאריך אלקהר אלנסאיי [האשה הערבית וסוגיית השינוי: מחקר חברתי בהיסטוריה של דיכוי נשים], בירות: דאר אלטליעה.
- אל-חאג', מ', 1983. "סגנונות חיים משפחתיים בקרב קבוצות וסקטות בעיר ערבית בישראל", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה.
- אל-ח'ילילי, ג', 1981. אלמראה אלפלסטינייה ואלת'וורה: דראסה אג'תמאעיה מידאניה תחלילייה [האשה הערבית והמהפכה: מחקר חברתי, פוליטי, ניתוחי], עכא: דאר אלאסואר.
- ארגיל, ר', 1992. "האשה הערבית בישראל בעיני עצמה על פי כתבי-עת בערבית", עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, הפקולטה למדעי הרוח.
- בדר-עראף, ק', 1995. "האשה הערבית בישראל לקראת המאה העשרים ואחת", המורה החדש לו: 213-218.

- ביאתריס, א', 2000. אלמראה אלפלסטינייה פי איסראיל: ואקע ותחדיאת [האשה הפלסטינית בישראל: מציאות ואתגרים], חיפא: אסדאר אלמואלף.
- ג'ראסי, ר', 1991. "דרכי ההתמודדות של האם הערבית העובדת עם כפל התפקיד", עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, בית הספר לעבודה סוציאלית.
- ג'רג'ורה, ק', 1982. "ניכור האשה הערבית המוסלמית בנצרת", עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, הפקולטה למדעי החברה.
- וינר לוי, נ', 2003. "אני כמו ציפור שעוד לא עפה. סיפור חיים של נשים דרוזיות שפנו להשכלה גבוהה", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה.
- חאג' יחיא אבר'אחמד, נ', 2006. "זוגיות והורות במשפחה הערבית בישראל: תהליכי שינוי ושימור בשלושה דורות", עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, הפקולטה ללימודי רווחה ובריאות.
- חשיבון, ס', 1997. "קהילה, משפחה ומעמד האשה הערבית בישראל", עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, הפקולטה ללימודי רווחה ובריאות.
- ככהא, נ', 2000. "עמדות והתנהגויות הקשורות בתכנון משפחה בחברה הערבית בישראל: Case Study בעיר באקה אלגרייה", עבודת מוסמך, אוניברסיטת בראילן, בית הספר לעבודה סוציאלית.
- ניקולא-עסאף, ב', 2003. "השאפה של סטודנטים בישראל להמשיך בלימודים לתארים מתקדמים – התמקדות בסטודנטיות פלסטיניות", עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, הפקולטה למדעי החברה.
- סער, ע', 1993. "תרבות ומעמד בקרב משפחות ערביות-נוצריות בחיפה", עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, הפקולטה למדעי החברה והמתימטיקה.
- עבוד, ש"י, 2002. "דחק, תמיכה חברתית ורווחה אישית של אימהות ערביות לילדים עם צרכים מיוחדים המטופלים במחלקות לשירותים חברתיים בצפון", עבודת מוסמך, הפקולטה ללימודי רווחה ובריאות, אוניברסיטת חיפה, בית הספר לעבודה סוציאלית.
- עלי, ע', 1997. "המשפחה הדרוזית בישראל: חלוקת תפקידים, יחסי כוח ואיכות הנישואים", עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, הפקולטה ללימודי רווחה ובריאות.
- רונפלד, ה', 1968. "תהליכי שינוי מאוחרים במבנה המשפחה המורחבת בכפר הערבי", החברה והנפילד, ה', 1968. "תהליכי שינוי מאוחרים במבנה המשפחה המורחבת בכפר הערבי", החברה הערבית בישראל: תמורות ומגמות, ירושלים: משרד ראש הממשלה, לשכת היועץ לענייני ערבים, עמ' 21-30.
- שפירא, ח', 1999. "נשים מובילות שינוי בבית הספר הערבי", עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, הפקולטה לחינוך.
- Abdel Kader, S., 1987. *Egyptian Women in a Changing Society, 1899-1987*, Boulder and London: Lynne Reinner Publishers.
- Abu-Baker, K., 1985. "The Impact of Cross-Cultural Contact on the Status of Arab Women in Israel," in M.P. Safri, M. T. Mednick, D. N. Izraeli, and J. Bernard (eds.), *Women's World: From the New Scholarship*, New York: Praeger, pp. 246-250.
- , 2003. "Career Women or Working Women? Change versus Stability for Young Palestinian Women in Israel," part 2, *The Journal of Israeli History* 21 (Special Issue: *Women's Time*): 85-109.
- , 2005. "The Impact of Social Values on the Psychology of Gender among Arab Couples: A View from Psychotherapy," *Israel Journal of Psychiatry* 42(2): 106-114.
- Abu-Lughod, L., 1990. "The Romance of Resistance: Tracing Transformations of Power through Bedouin Women," *American Ethnologist* 17(1): 41-55.
- , (ed.), 1998. *Remaking Women: Feminism and Modernity in the Middle East*, Princeton: Princeton University Press.
- Al-Haj, M., 1987. *Social Change and Family Processes: Arab Communities in Shefar-*

- Am, Boulder, Colo: Westview Press.
- Badran, M., 1987. *Harem Years: The Memoirs of an Egyptian Feminist (1879-1924)*, New York: The Feminist Press.
- Borrell, C., C. Muntaner, J. Benach, and I. Artazcoz, 2004. "Social Class and Self-Reported Health Status among Men and Women: What is the Role of Work Organization, Household Material Standards and Household Labour?" *Social Science & Medicine* 58(10): 1869-1887.
- Butler, J., 1993. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of Sex*, New-York: Routledge.
- , 1997. *Excitable Speech: A Politics of the Performative*, New-York: Routledge.
- Eisenstadt, S.N., 1975. "The Influence of Traditional and Colonial Political Systems on Development of Post-Traditional Social Orders," in H. D. Evers (ed.), *Modernization in South-East Asia*, London: Oxford University Press, pp. 3-18.
- Golley Al-Hassan, N., 2004. "Is Feminism Relevant to Arab Women?" *Third World Quarterly* 25(3): 521-536.
- Goode, W. J., 1960. "A Theory of Role Strain," *American Sociological Review* 25(4): 483-496.
- Gorkin, M., and R. Othman, 1996. *Three Mothers, Three Daughters: Palestinian Women's Stories*, Berkeley: University of California Press.
- Haj-Yahia, M. M., 1995. "Toward Culturally Sensitive Intervention with Arab Families in Israel," *Contemporary Family Therapy* 17: 429-447.
- Inglehart, R., and W. E. Baker, 2000. *American Sociological Review* 65, 1 (*Looking Forward, Looking Back: Continuity and Change at the Turn of the Millennium*): 19-51.
- Khawaja, M., and R. R. Habib, 2007. "Husbands' Involvement in Housework and Women's Psychosocial Health: Findings from a Population-based Study in Lebanon," *American Journal of Public Health* 97(5): 860-866.
- Lavee, Y., and R. Katz, 2003. "The Family in Israel: Between Tradition and Modernity," *Marriage & Family Review* 35: 193-217.
- Lerner, D., 1958. *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*, Glencoe, IL: The Free Press.
- Lewin-Epstein, N., and M. Semyonov, 1992. "Modernization and Subordination: Arab Women in the Israeli Labor-force," *European Sociological Review* 8: 39-51.
- Mahmood, S., 2005. *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*, Princeton: Princeton University Press.
- Mernissi, F., 1996. *Women's Rebellion & Islamic Memory*, London: Zed Books.
- Moghadam, V. M., 1993. *Modernizing Women: Gender and Social Change in the Middle East*, Boulder: L. Rienner.
- Savaya, R., and R. Malkinson, 1997. "When Clients Stay Away," *Social Service Review* 71: 214-230.
- Schramm, W., 1964. *Mass Media and National Development: The Role of Information in Developing Countries*, Urbana: University of Illinois Press.
- Slater, P., 1963. "On Social Regression," *American Sociological Review* 28: 339-364.